

Розділ 3. ДОБА РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Еволюція системи сеньйорату і принципату

Згідно із законом про престолонаслідування, виданим Болеславом III Кривоустим, верховним князем (принцепсом) Польщі став його старший син – сеньйор *Владислав II* (1138-1146). Невдовзі після того, як він успадкував на престол, виник конфлікт між ним та його молодшими братами Болеславом Кучерявим і Мешком, які були старшими синами німки Саломеї (її молодші сини Генрик і Казимир на той час ще не досягли повноліття, яке, за тогочасним правом, починалося з 12 років; матір'ю Владислава II була Збислава – донька великого київського князя Святополка Ізяславича). Принцесові, незважаючи на його владні можливості, конфлікт пригасити не вдалося, тому що його брати, як і можні, котрі стояли за ними, були зацікавлені в послабленні його позиції як верховного князя.

Невідомо, коли саме і через що вперше спалахнув конфлікт. Виразно він дав про себе знати у 1140 чи 1141 р., коли, поминувши Владислава II, його брати в Ленчиці вирішили (разом з Саломеєю) віддати свою сестру заміж за одного з руських князів. Ігнорування волі і думки Владислава II було явним порушенням його прерогатив як принцепса. Брати у своїх діях проти нього сподівалися на руську допомогу. Проте Владислав II випередив їх: заручившись зі свого боку допомогою руських князів (зіграло свою роль те, що свого старшого сина Болеслава він оженив з русинкою), він у 1142 р. виступив проти братів і, мабуть, примусив їх підкоритися.

Після смерті Саломеї у 1144 р. дійшло до нового зіткнення обох сторін, спричиненого їхніми претензіями на територію, якою вона володіла як удова по Болеславі III Кривоустому. Владислав II знову вдався по руську допомогу. За Генрика і Казимира заступився Владиславів воєвода в Сілезії *Пйотр Влостовіц*, за що за наказом верховного князя був осліплений і позбавлений маєтків. Це активізувало дії противників Владислава II. Останній обложив Познань з метою захопити своїх братів, які там сховалися. Гнєзненський архієпископ звернувся до нього із закликом припинити переслідувати братів. Верховний князь знехтував цим закликом. Тоді архієпископ наклав на нього прокляття. Внаслідок цього політичні позиції Владислава II похитнулися. Від нього відійшло багато прихильників. За таких обставин він був змушений відступити від Познані, а невдовзі рицарство завдало йому поразки. У 1146 р. Владислав II зі своєю родиною виїхав з Кракова до Німеччини, де йому судилося прожити до своєї смерті (1159). У пам'яті потомків він залишився як Владислав II Вигнанець.

Верховним князем Польщі в 1146 р. став *Болеслав IV Кучерявий* (1146-1173) – найстарший син Саломеї. Те, що він зайняв краківський престол у час, коли Владислав II ще не зрікся його, надавало його владі нелегітимного характеру, суперечило духові заповіту Болеслава III Кривоустого. Лише від моменту смерті Владислава II владу Болеслава IV Кучерявого можна вважати законною.

У тому ж році один з синів Саломеї Генрик досягнув повноліття й зайняв виділену йому батьком Сандомирську землю. Тим часом Владислав II склав королю Конрадові III (1138-1152) ленну присягу. На прохання допомоги йому повернути краківський престол і дідичні володіння – Сілезію та Любуську землю, які Болеслав IV проголосив своїми спадковими володіннями, король відповів походом на Польщу у 1146 р., але дійшов тільки до Одри: задовольнившись заявою Болеслава IV і Мешка про їхню підвладність йому, Конрад III повернув додому.

Римський папа сподівався на участь Болеслава IV і Мешка в хрестовому поході проти полабських слов'ян, який організовували східнонімецькі феодали. Щоб заохотити цих князів до участі, папа затвердив згадане прокляття гнєзненського архієпископа. У результаті Мешко зі значними силами у 1147 р. побував у цьому поході. Через кілька років той самий папа, йдучи назустріч настійним проханням Агнешки, дружини Владислава II, заступитися за нього, делегував до Польщі свого посланця (легата) з дорученням домогтися від Болеслава IV і Мешка згоди на повернення вигнанця в країну. Легата чекала категорична відмова. Тоді він прокляв обох князів, але це не змінило їхньої позиції. На заклик легата імператор *Фрідріх I Барбаросса* (1155-1180) у 1157 р. вдерся до Польщі, щоб примусити їх погодитися на повернення Владислава II. Однак до воєнної сутички не дійшло. Під Познанню Болеслав IV покірливо попросив імператора про мир, склавши при цьому присягу на вірність і зобов'язавшись сплатити значну грошову данину та взяти участь у німецькому поході в Італію. Він також погодився прибути до імператорського двору в Магдебурзі для розгляду питання про Владислава II.

Взятих на себе зобов'язань Болеслав IV не виконав. Після смерті Владислава II його синам Болеславу I Високому і Мешкові I Кривоногому у 1163 р. під німецьким тиском Болеслав IV віддав у володіння як власне надання, а не як спадок по їхньому батькові, Сілезію, за винятком головних її гродів. Обидва брати у 1166 р., мабуть, змогли здобути ці гроди. Немає сумніву в тому, що вони претендували на дідовий характер володіння Сілезією. Правдоподібно, за це Болеслав IV вигнав їх з країни. Загроза нової інтервенції Фрідріха I Барбаросси в Польщу причинилася до того, що 1173 р. Сілезія знову опинилася в їхньому володінні.

1166 р. в поході на пруссів загинув князь Генрик. З його сандомирського уділу було виділено князю Казимирові частину з центром у гроді Вісліца; решта цієї землі перепала Болеславу IV і Мешкові.

Після смерті Болеслава IV у 1173 р. принцепсом став *Мешко III*, згодом прозваний *Старим*. Посівши краківський престол, він удався до авторитарних методів правління, зокрема вимагав, щоб важливі рішення удільні князі приймали тільки за його згодою, у прагненні постійно поповнювати державну казну форсував зменшення місткості срібла в денарах. Крім того, принцепс забороняв можним перетворювати вільних людей у своїх підданих. Політика, яку проводив Мешко III, у 1177 р. викликала спрямований проти нього заколот високопоставлених осіб у Кракові, які при цьому виступили за передачу престолу Казимирові. Мешка III підтримав Мешко I Кривоногий, а Казимира – Болеслав I Високий і Одон – син Мешка III. Останній був змушений перебратися у Великопольщу, а звідти під тиском Одона – в Сілезію. З Сілезії він подався до Німеччини, де безуспішно просив імператора допомогти йому повернутися на краківський трон.

Краківським князем став *Казимир II Справедливий* (1177-1194). То був другий відчутний удар по засаді сеньйорату: адже сеньйор Мешко III не зрікся престолу, і старшим від Казимира II за віком був також Болеслав I Високий. Правда, після смерті Казимира II (1194) ця засада стала знову діяти, але, як буде видно далі, вона вже не мала того значення, яке мала до 1177 р. Казимир II отримав владу, по суті, з рук краківської знаті, чим було започатковано її вплив на краківського князя, зайняття краківського трону угодиним для неї князем.

Під безпосередньою владою Казимира II опинилися Краківська, Ленчицька і Серадська землі, Східне Помор'я, Сандомирська земля, яку він одержав в уділ 1173 р. від Мешка III, а з 1186 р. – Мазовія і Куявія (до цього Казимир II лише опікувався цими провінціями: тоді ними володів Лешек – хворобливий син Болеслава IV Кучерявого, який помер у 1186 р.).

У 1180 р. на з'їзді в Ленчиці, в якому взяли участь архієпископ, єпископи і, можливо, Одон, Болеслав I Високий, згаданий Лешек та інші світські особи з різних польських земель, Казимир II був визнаний принцепсом, взамін за що відмовився від так званого *ius spolii* – права князя на рухомий маєток після смерті архієпископа й будь-кого з єпископів і зобов'язався припинити зловживання князівських адміністрацій при стяганні поборів з церковних маєтків. Папа визнав цю постанову Ленчицького з'їзду, чим надав владі Казимира II як принцепса легітимного характеру. Слід зауважити, що принципат Казимира II суттєво вирізнявся тим, що, всупереч статуту про престолонаслідування Болеслава III Кривоустого, не перекривався сеньйоратом. Ленчицький з'їзд і папа, отже, фактично анулювали цей статут у тому, що стосується засади володіння краківським престолом. Натомість статут продовжував діяти щодо функціонування князівської влади в уділах.

У 1181 р., після поневірянь за кордоном, Мешко III знову запанував у Великопольщі, порозумівшись з Одоном, якому виділив у володіння частину цієї провінції. Мешко III все ще сподівався повернутися на краківський трон. Не маючи достатніх сил, він звернувся до імператора з проханням допомогти досягнути мети. Щоб попередити можливе німецьке вторгнення, Казимир II у 1184 р. визнав верховну владу імперії над Польщею. Скориставшись тим, що Казимир II втягнувся у конфлікт з Угорщиною, який виник у зв'язку з подіями в Галицькому і Володимиро-Волинському князівствах, а також непопулярністю цього конфлікту серед певної частини краківського суспільства, Мешко III у 1191 р. посів краківський престол. Але в тому ж році Казимир II з руською допомогою витіснив його з Кракова.

Одразу після смерті Казимира II краківські достойники запровадили регентське правління, яке мало тривати до повноліття Казимирового сина *Лешека Білого*, коли трон повинен був перейти до нього. Цей факт дуже знаменний, оскільки засвідчив, що краківський престол (напевно, згідно з волею Казимира II) почав трактуватись як спадковий, дідовий, а не сеньйоратський. Він означав радикальний крок у перетворенні верховної влади принцепса на спадкову владу краківського удільного князя.

Мешка III й далі не залишав намір правити в Кракові. У жорстокій битві над річкою Мозгавою біля Єнджейова (1195) він зазнав поразки від регентського війська, втратив у ній сина Болеслава і сам мало не поплатився життям. Йому довелося відступити у Великопольщу. Наступна битва між тими самими сторонами, у якій на боці Мешка III виступив Мешко I Кривоногий, закінчилася поразкою регентського рицарства. Незважаючи на це, правління регентської ради продовжувалося. З часом удова по Казимирі II Гелена, яка входила до цієї ради, стала виявляти незадоволення діями її членів й зрештою пішла на угоду з Мешком III, пообіцявши йому допомогти заволодіти краківським тронем, якщо він визнає своїм наступником на ньому Лешека Білого. Таким чином Мешко III визнав дідовий характер краківського трону. Дана угода, заприсягнена на вічі краківських достойників, дала змогу Мешкові III у 1198 р. втретє стати верховним князем. Його панування, під час якого він, як і раніше, намагався правити авторитарно, тривало до 1201 р., коли було перерване заколотом проти нього, очоленим краківським воєводою. Це не перешкодило Мешкові III у тому ж році, за підтримки згаданої княгині Гелени, зайняти краківський престол, але ненадовго, бо у 1202 р. він помер.

Розпал роздробленості

Смерть Мешка III Старого означала, як показали подальші події, **кінець епохи сеньйорату й принципату**, хоча рецидиви цієї політичної системи мали місце пізніше.

Влада верховного князя, яка певною мірою обмежувала дії удільних князів, втратила своє значення і перетворилась у владу краківського удільного князя. Польща вступала в наступний етап політичної роздробленості, на якому становила конгломерат самодостатніх державних утворень.

Розповідь про цей етап, який тривав до кінця XIII ст., подано нижче за регіонами. Головну увагу звернено на **події у Малопольщі**, оскільки її серцевина – Краківське князівство – залишалася значною мірою в епіцентрі політичного життя Польщі: Краків був притягальним для багатьох князів як польська історична столиця; тому володіння Краковом і, відповідно, краківським престолом символізувало особливе місце в країні того князя, який цього досягав.

Після смерті Мешка III Старого краківські можні запропонували престол *Лешекowi Білому*, резиденція якого тоді знаходилася в Сандомирі, поставивши умову, щоб він віддалив від себе сандомирського воєводу Говорека – свого вихователя й найбільш довірену особу. Лешек умову відхилив. Тоді краків'яни, зваживши на передсмертне бажання Мешка III, у 1202 р. віддали трон його синові – великопольському князю *Владиславowi III Тонконогому*. Але того ж року вони його вигнали з Кракова за жорсткі, як їм видавалося, методи правління. Лешекowi вдруге було запропоновано престол, на цей раз без будь-якої умови, і він його посів (1202-1227). Невдовзі помер краківський воєвода. Краківська знать гадала, що на його місце Лешек призначить Говорека, з яким прибув до Кракова, сподівалася, що Говорек як воєвода буде залежним від неї, бо попередній воєвода був саме такий. Проте Лешек, зрозумівши задум можних, призначив Говорека краківським каштеляном, котрий за рангом був нижчий за воєводу. Таким чином він закріпив за ним статус своєї правої руки. З того часу і до кінця XVIII ст. посадово краківський каштелян був важливіший за краківського воєводу, хоча в інших князівствах, а згодом воєводствах, на які ділилася відроджена Польська держава, було навпаки.

У 1207 р. Лешек Білий, щоб зміцнити свої позиції в Кракові, піддався під протекцію папи Іннокентія III (1198-1216) й отримав від нього відповідну буллу. У подяку за це Лешек перший з польських князів відмовився від призначення єпископів, дозволив канонічний їх вибір, тобто кафедральними капітулами. Того ж року таким краківським єпископом став Вінцентій Кадлубек, що уславився як польський хроніст.

Той же папа у 1210 р. на прохання “князя Сілезії” видав буллу, яка проголосила відновлення в Польщі засади сеньйорату й принципату та підкреслила, що верховний князь повинен, як і раніше, панувати в Кракові. “Князем Сілезії” був, напевно, *Генрик I Бородатий*, син Болеслава I Високого, один з тих кількох князів, котрі як найстарші претендували на краківський трон. Загалом булла залишалася тільки політичною декларацією, бо про дійсне відновлення дії згаданої засади у ті часи не могло бути й мови. Це, зокрема, довело кількамісячне у 1210-1211 рр. перебування на краківському престолі сеньйора п'ястівської династії Мешка I Кривоногого, іншого князя з Сілезії: верховної влади над іншими польськими князями він не мав, хоч і став краківським князем згідно із зазначеною буллою; не виключено, що Лешек Білий без опору поступився йому трон, зваживши на волю папи. Смерть обірвала правління Мешка I Кривоногого. До Кракова повернувся Лешек, який займав у ньому престол до своєї загибелі. Лешек загинув у 1227 р. під Гонсавою у Великопольщі, куди разом зі своїм молодшим братом Конрадом прибув на зустріч з Владиславом III Тонконогим і Генриком I Бородатим для обговорення питання про ситуацію у Східному Помор'ї. Загинув внаслідок нападу на цих князів східнопоморського князя Святополка і великопольського князя Владислава Одоніца – племінника Владислава III Тонкононого. Лешек Білий був останнім краківським князем, авторитет якого визнавався, хоч і не

всіма, польськими князями. Після нього протягом кількох десятиріч у Польщі не було проведено жодної зустрічі князів, подібної до гонсавської, що свідчить про **поглиблення роздробленості в країні**.

Створена у Кракові регентська рада мала намір правити від імені півторарічного Болеслава – сина Лешека Білого, проте на запрошення тамтешніх можних краківським князем став *Владислав III Тонконогий* (1228); запрошення ґрунтувалося на угоді з ним Лешека, за якою у випадку смерті Лешека до Владислава III перейде влада в Кракові. Владислав III правив недовго: переможений своїм багаторічним суперником у Великопольщі Владиславом Одніцем, він втік у Сілезію, де й помер 1231 р., перед тим заповівши краківський престол Генрикові I Бородатому.

Генрик I Бородатий фактично правив у Кракові під час князювання у ньому Владислава III Тонкононого, тому що увагу останнього постійно відволікали справи у Великопольщі, і він в основному там перебував. У 1231-1238 рр. він володів краківським престолом. Існують підстави припускати, що Генрик I Бородатий розпочав клопотання перед папою та імператором Фрідріхом II Штауфеном (1220-1250; у 1212-1220 рр. король) про королівську корону, можливо, не стільки для себе, скільки для свого сина *Генрика II Побожного*. Останній заступив батька на краківському троні у 1238 р. Його правління закінчилося трагічно: 9 квітня 1241 р. він загинув у битві під Легницею в Сілезії, в якій очолюване ним польське військо дощенту було розбите татарами.

Після загибелі Генрика II Побожного Краків захопив і князував у ньому брат Лешека Білого – мазовецький князь *Конрад I* (1241-1243). Він правив як окупант у підкореній країні, через що налаштував проти себе жителів Кракова. У відсутність Конрада краків'яни скинули його з престолу й посадили на ньому *Болеслава V Соромливого* – сина Лешека Білого. Коли ж Конрад I зробив спробу повернутися до Кракова, то 25 березня 1243 р. вони завдали йому поразки під Суходолом.

Болеслав V Соромливий правив у 1243-1279 рр. Пам'ятаючи, що одержав престол з рук знаті, він у своїй політиці спирався на неї. У 1273 р. йому довелося протистояти рицарству, що збунтувалося. Потомства по собі не полишив, своїм наступником на престолі заповів серадзького князя *Лешека Чорного*, сина куявсько-серадзько-ленчицького князя Казимира I, який був сином згаданого Конрада I. Правління Лешека Чорного припадає на 1279-1288 рр. У 1282 і 1285 рр. проти нього бунтувало рицарство. Помер безпотомно.

У боротьбі за краківський престол, яка розгорнулася після смерті Лешека Чорного, 1288 р. переміг вроцлавський князь *Генрик IV Пробус* – син Генрика III Білого, теж вроцлавського князя, внук Генрика II Побожного. Його намір стати королем не здійснився: кошти на реалізацію наміру були розтринькані, а сам князь невдовзі (1290) отруєний. Перед смертю він устиг заповісти своїм спадкоємцем великопольського князя *Пшемисла II*, сина західново великопольського князя Пшемисла I, внука Владислава Одніця.

У ході боротьби за краківський престол після смерті Лешека Чорного, з претензіями на нього виступив чеський король *Вацлав II* (1278-1305) з династії Пржемысловичів. За чеським переказом вдова по Лешекові Чорному Грифіна, тітка Вацлава II, начебто записала йому у спадок Краківську і Сандомирську землі, тобто Малопольщу. Якщо такий запис й був, то в світлі польського династичного права він не мав жодної юридичної сили, бо, згідно з ним, жінки не могли успадковувати й передавати у спадщину престол. І все ж Вацлав II вирішив здобути Малопольщу. На його боці в Кракові був єпископ та інші тамтешні достойники, а також міщани; для них Чехія могла бути економічно привабливою країною; немаловажно і те, що Вацлав II прихильно

ставився до німців у своїй державі, а їх у Кракові було чимало, вони займали впливову позицію серед верхівки міщанства – патриціату.

Дізнавшись про претензії Вацлава II на краківський престол, Пшемисл II через кілька місяців після зайняття його покинув Краків, а як Вацлав II став 1291 р. краківським князем, то зрікся й своїх прав на цей престол на його користь. Чеський король прибув до Кракова 1292 р. для утвердження свого панування. Після цього бжесьцькокуявський князь *Владислав I Локєток*, брат Лешека Чорного, під тиском Вацлава II залишив Сандомирську землю, яку захопив у 1288 р., присягнув на вірність Вацлаву II, відмовився на його користь від претензій на Краківську й Сандомирську землі. Таким чином, уся Малополяща опинилася в руках чеського короля.

Сілезія. Вище згадувалося, що у 1163 р. з дозволу Болеслава IV Кучерявого сини Владислава II Вигнанця Болеслав I Високий і Мешко I Кривоногий повернулися у батьків уділ – Сілезію. Тоді ж або пізніше Болеслав I взяв у своє володіння її частину з містом Вроцлавом (за нею закріпилася назва Сілезія; стосовно того і пізнішого часу науковці йменують її власне Сілезією), а Мешкові I віддав частину з містом Ополем. Слід мати на увазі, що Болеслав I мав право вибрати собі і виділити своїм братам чи будь-кому зі своїх близьких родичів ту чи іншу частину Сілезії на підставі згаданого статуту Болеслава III Кривоустого, за яким в уділах діяла (принаймні мала бути чинною) система *прімогенітури*, тобто право першонародженого успадковувати всю повноту влади батька в уділі. Не відомо, коли саме Болеслав I виділив з власне Сілезії Глоговське князівство своєму наймолодшому братові Конрадові, а своєму синові Ярославові – Опольське князівство з однойменного уділу Мешка I, якому з останнього залишив князівство з містом Рацібожем.

Перед 1201 р. помер Конрад, у 1201 р. – Ярослав. Їхні уділи відійшли відповідно до Болеслава I Високого і Мешка I Кривоногого. Перший з братів почав іменуватися князем Сілезії, другий – рацібожсько-опольським. Того ж 1201 р. після смерті Болеслава I Мешко I посів Сілезьке князівство, але невдовзі змушений був віддати його Генрикові I Бородатому – синові Болеслава I.

Простежимо долю Сілезького і Рацібожсько-Опольського князівств у XIII ст.

Перше з них у 1238 р., після смерті Генрика I Бородатого, успадкував його син Генрик II Побожний, а від нього, після загибелі його 1241 р., воно перейшло у володіння його сина *Болеслава II Рогатки*. У 1244 р. останній допустив свого брата Генрика III Білого до співуправління, а 1247 р. поділив Сілезьке князівство так: собі лишив його східну частину – вроцлавську, а Генрикові III віддав західну частину – легніцько-глоговську. Майже одразу після цього Болеслав II Рогатка здійснив поділ навпаки і встановив, що буде співправити з братом Конрадом I, а Генрик III – з братом Владиславом. Конрад I, зрештою, дістав Глоговське князівство, а Владислава захопила духовна кар'єра, так що Генрик III Білий сам правив у Вроцлавському князівстві. Болеслав II Рогатка помер 1278 р., залишивши трьох синів, з яких найстарший, Генрик V Товстий, з Легніцького князівства одержав Легніцу, Болько I – Явор і Свідніцу, Бернард Спритний – Львувек. Після смерті у 1273 або 1274 р. Конрада I його сини Генрик III, Конрад II Горбатий і Пшемко заволоділи, відповідно, Глоговом, Жаганєм і Сцінавою. Спадщина Генрика III Білого (помер 1266 р.) – Вроцлавське князівство – перейшла до його єдиного сина Генрика IV Пробуса, який помер безпотомно у 1290 р., заповівши це князівство Генрикові III Глоговському. У 1294 р. воно було поділене: Генрикові III Глоговському дісталася територія на схід від Одри і південніше Великопольщі, Генрикові V Товстому – центральна частина, Болькові I – землі на кордоні з Лужицями. З перелічених князів перед початком подолання роздробленості в Польщі померли Бернард Спритний (1286) і Пшемко (1289) – обидва безпотомно (невеличкі князівства,

якими вони володіли, перейшли їхнім братам); на самому початку цього подолання помер Генрик V Товстий (1296; залишивши після себе трьох неповнолітніх синів); на початку XIV ст. – Болько I (1301), Конрад II Горбатий (1304), Генрик III Глоговський (1309).

Рацібожсько-Опольське князівство після смерті Мешка I Кривоногого (1211) успадкував його син Казимир I. Від нього (помер 1229 або 1230 р.) воно перейшло до його сина Мешка II Огрядного. Останній з 1244 р. до своєї смерті (1246) правив спільно з братом Владиславом. Від 1246 р. Владислав був рацібожсько-опольським князем. Помер він у 1281 або 1282 р. Його князівство було поділене на чотири частини: Мешкові III дісталася Цешинське князівство, Казимирові II – Битомсько-Козелецьке, Болеславові I – Опольське, Пшемислові – Рацібожське. На час подолання роздробленості в Польщі ці князівства існували.

Великопольща. Цю провінцію після смерті Мешка III Старого (1202) як її удільного князя успадкував його єдиний на той час син *Владислав III Тонконогий* (другий син Одона помер 1194 р.). Через кілька років після цього син Одона Владислав Одоніц став вимагати від дядька виділити йому уділ. У відповідь Владислав III вигнав його з Великопольщі, проте під тиском Генрика I Бородатого, у якого в Сілезії вигнанець знайшов притулок, змушений був дозволити йому повернутися й надати уділ з центром у Каліші. У 1216 р. Владислав Одоніц витіснив дядька з Познані. Тоді ж з претензією на Каліську землю виступив Генрик I Бородатий. Цим скористався Владислав III і у 1217 р. вигнав племінника з Великопольщі. Того ж року Генрик I і Владислав III уклали угоду, за якою перший з них одержав Каліську землю, а другий – Любуську землю, якою до того Генрик I володів.

У 1227 р. Владислав Одоніц зі Східного Помор'я, куди за кілька років перед тим прибув з вигнання в Угорщині, напав на дядька. Розпочата тим самим нова війна між ними закінчилася тим, що племінник примусив Владислава III втекти до Рацібожа, де той і помер у 1231 р.

Владислав Одоніц заволодів всією Великопольщею, за винятком Каліської землі, яка, відповідно до угоди 1217 р., перебувала в руках Генрика I Бородатого. Останній у 1234 р. захопив решту великопольської території, розташовану на південь від Варти і знову запанував у Любуській землі. Відтоді ця “довартська” Великопольща належала даному сілезькому князеві, згодом, у 1238-1241 рр. – його синові Генрикові II Побожному і до 1244 р. – синові останнього – Болеславові II Рогатці. Владислав Одоніц п'ять останніх років свого життя (помер 1239 р.) панував тільки в північній, “завартській”, Великопольщі з центром у Гнезні. Його спадкоємцями були сини Пшемисл I і Болеслав Побожний. Спочатку вони правили спільно. У 1244 р. їм вдалося відібрати у Болеслава II Рогатки “довартську” Великопольщу. У 1247 р. брати поділили Великопольщу: Пшемислові I дісталася північна частина з Гнезном і Познанню, а Болеславові – решта. Через два роки вони переподілили край: Пшемисл I одержав Познанську і Каліську землі, Болеслав – Гнезненську. У 1253 р. відбувся ще один переділ: Пшемислові I перепала західна частина з Познанню, Болеславові – східна з Гнезном і Калішем.

У 1257 р. Пшемисл I помер. Через кілька місяців після цього народився його син *Пшемисл II*. Поки він був неповнолітнім, його опікав Болеслав Побожний. Згодом деякий час дядько і племінник правили спільно, поки Пшемисл II не запанував у батьківському уділі. Болеслав Побожний не мав чоловічого потомства, тому після смерті (1279) його уділ дістався Пшемислові II. Уся Великопольща опинилася під владою останнього. Він правив у ній одноосібно до своєї загибелі (1296).

Мазовія. Після смерті безпотомного Лешека, сина Болеслава IV Кучерявого (1186), Мазовія стала ділчичним володінням Казимира II Справедливого. Син цього князя, Лешек Білий, ділячи 1202 р. спадок батька, віддав її своєму братові Конрадові I. Під пануванням Конрада I Мазовія перебувала 45 років. Від 1233 р. у ній під верховною його владою правив син Болеслав I. Після смерті батька він володів нею лише рік, помер безпотомно. Край опинився під владою його брата Семовіта I. 1262 р. Семовіт I помер, і Мазовію було поділено на Плоцьке та Черське князівства, які перепали його синам: перше – Болеславові II, друге – Конрадові II. Безпотомна смерть останнього (1294) спричинила об'єднання обох уділів. Мазовія була неподільним князівством до 1313 р., коли Болеслав II помер, і вона була поділена між його синами: Семовіт II одержав князівство Равсько-Візнєнське, Тройден I – Черсько-Сохацевське, Вацлав (Ванька) – Плоцьке.

Куявія. Становлячи з 1138 р. з Мазовією один уділ, Куявія у 1186 р. стала ділчичним володінням Казимира II Справедливого. У 1202 р. Лешек Білий виділив її разом з Мазовією Конрадові I. Від 1233 р. у ній під верховною владою Конрада I правив його син Казимир I. Після смерті Казимира I (1267) Куявією володів його син Семомисл. Останній не раніше 1274 р. посадив правити нероздільно своїх братів Владислава I Локєтка і Казимира II в частині Куявії з центром у Бжєсці, а ще одного брата – Семовіта – в іншій частині краю з центром у Добжині. Собі Семомисл залишив частину з центром в Іновроцлаві. Після загибелі Казимира II (1294) Владислав I Локєток став одноосібно володіти Бжєсцькою Куявією. У Добжинській Куявії до 1306 р. правив Семовіт, а після нього – його син Владислав Горбатий. Спадок Семомисла по його смерті (1287) перейшов до його синів Лешека, Пшемисла і Казимира III. До 1300 р. вони правили спільно, а відтоді – роздільно: Лешек – в Іновроцлаві, Пшемисл – у Бидгощі і Вишогроді, Казимир III – в Гнєвкові.

Сєрадзька і Ленчицька землі. Обидві землі як частини Великопольщі напередодні і під час роздробленості були політично окремими територіями. Від 1138 р. вони належали до уділу верховного князя. З 1202 р. ними володів Лешек Білий. Його брат Конрад I у 1229 р. перетворив їх у власний уділ, що через три роки визнав Генрик I Бородатий як краківський князь. Поділивши свої володіння у 1233 р. між синами Болеславом I і Казимиром I, Конрад I з них, зокрема, віддав Сєрадзьку землю Болеславові I, а собі залишив Ленчицьку. Після смерті Конрада I Ленчицька земля відійшла до Болеслава I. Коли останній помер (1248), то обидвима землями заволодів Казимир I. У 1262 р. він віддав синові Лешкові Чорному Ленчицьку землю, а згодом замість неї – Сєрадзьку. Казимир I помер 1267 р. Після 1274 р. його синові Казимирові II дісталася Ленчицька земля, після смерті Лешека Чорного (1288) Владиславові I Локєтку – Сєрадзька. По загибелі у 1294 р. Казимира II Ленчицька земля теж відійшла до Владислава I Локєтка.

Сандомирська земля. У 1138-1166 рр. нею володів син Болеслава III Кривоустого Генрик. Після його загибелі вона відійшла до Казимира II Справедливого і стала, хоча й не одразу, його ділчичним уділом. Далі в ній до 1288 р. правили князі започаткованої ним династичної лінії: Лешек Білий (1194-1227), Болеслав V Соромливий (1227-1279), Лешек Чорний (1279-1288). У 1288 р. Сандомирську землю захопив і правив у ній до 1292 р. Владислав I Локєток, у 1292-1305 рр. вона належала чеському королю Вацлавові II. Земля була політично тісно зв'язана з Краківською землею, особливо коли її князі були водночас краківськими князями. До таких належали всі щойно перелічені особи, окрім Владислава I Локєтка, але й він, володіючи Сандомирською землею, претендував на краківський престол.

Любуська земля. Від 1138 р. до 1163 р. вона належала тим князям, які володіли Сілезією (Владиславові II Вигнанцю у 1138-1146 рр., Болеславові IV Кучерявому у 1146-44

1163 pp.), а згодом тим, хто панував у західній частині Сілезії – у власне Сілезії (Болеславі I Високому у 1163-1201 pp., Генрикові I Бородатому у 1201-1217, 1234-1238 pp., Генрикові II Побожному у 1238-1241 pp., Болеславі II Рогатці у 1241-1247 pp.) і, у 1247-1249 pp., Болеславі II Рогатці як правителю Легніцько-Глоговського князівства, що 1247 р. було виділене з власне Сілезії; на півночі це князівство прилягало впритул до Любуської землі. Як видно з вище наведеної розповіді, ця земля у 1217-1234 pp. належала великопольським князям (Владиславі III Тонконогому у 1217-1229 pp., Владиславі Одоніцу у 1229-1234 pp.). Від 1249 р. вона перебувала у володінні німецьких феодалів.

Східне Помор'я. З 1138 р. воно було підвладне польському верховному князю, від імені котрого, як і за Болеслава III Кривоустого, у ньому правив намісник, призначений цим князем з місцевих князів. Намісники намагалися надавати своїй владі спадкового характеру. У міру послаблення влади верховного князя і після перетворення її у владу краківського удільного князя політична залежність Східного Помор'я від Кракова йшла на спад, тамтешні князі, серед них і намісник, прагнули зробити цю провінцію незалежною. Такою вона стала за намісника Святополка після загибелі у 1227 р. Лешка Білого, до чого, як зазначалося, був причетний Святополк разом з Владиславом Одоніцем. Святополк та його наступники були фактично верховними князями краю. У 1282 р. князь Мшуй II, син Святополка, не маючи чоловічого потомства, віддав Східне Помор'я під владу великопольського князя Пшемисла II, напевно, з метою запобігти його роздробленості після своєї смерті. За собою Мшуй II при цьому зберіг позитивну владу. Коли ж він у 1294 р. помер, то Пшемисл II повністю запанував у Східному Помор'ї.

Західне Помор'я. Наприкінці правління Болеслава III Кривоустого влада Польщі над Західним Помор'ям була мінімальною. Верховне право сеньйора-принцепса на цей край, яке даний князь заповів, практично не реалізувалося: цьому не сприяла внутрішня ситуація у Польщі (еволюція роздробленості), посилений інтерес до Західного Помор'я з боку німецьких феодалів і Данії, певною мірою географічний фактор – великий простір на південному заході Західного Помор'я, прилеглий до Великопольщі, і завартська (північно-західна) частина останньої були покриті лісами й болотами, які утруднювали зв'язки між цими двома краями, а через Великопольщу – зв'язки Західного Помор'я з іншими польськими регіонами. Тому Західне Помор'я було фактично незалежним, а з другої половини XII ст. й повністю незалежним від Кракова. З 1159 р. воно поділялося на заодрську (димінську або вологощську) і доодрську (щецінську) частини на чолі, відповідно, з князями Казимиром I і Богуславом I. Повний поділ краю на дві частини здійснили у 1220 р. двоюрідні брати Варцислав III і Барнім I; до першого відійшла заодрська частина, до другого – доодрська.

Зовнішньополітичне становище польських земель

Роздроблена Польща загалом не стала поживою для своїх сусідів: вони або були заклопотані вирішенням своїх внутрішніх проблем, або вели зовнішню політику повністю чи майже повністю в непольському напрямі, або були зайняті одним і другим. Татарська навала на Польщу обмежилася трьома нетривалими за часом вторгненнями.

Імперія жодного разу суттєво не загрожувала Польщі. Походи проти неї вона здійснила тільки у 1146 і 1157 pp. з метою повернути верховну владу у ній Владиславу II Вигнанцю, але, як зазначалося, у 1146 р. німецьке військо дійшло лише до Одри, у 1157 р. – до Познані, не завдавши значної шкоди; в обох випадках імператори (Конрад III та Фрідріх I Барбаросса) задовольнилися даною їм Болеславом IV Кучерявим (у 1146 р. і Мешком III Старим) ленною присягою, а 1157 р. – ще кількома його

зобов'язаннями стосовно імперії. Присягнув на вірність імперії (Фрідріхові I Барбароссі) і Казимир II Справедливий (у 1184 р.), чим запобіг вторгненню імператора, яке могло бути здійснене для того, щоб повернути краківський трон Мешкові III Старому. Починаючи з Фрідріха I Барбаросси, зовнішньополітичні інтереси імперії були головним чином спрямовані на Італію. У 1256-1273 рр. імперія нелегко переживала велике безкорлів'я, а далі тяжкий вихід із занепаду. Тому, зрозуміло, їй у другій половині XII і XIII ст. було не до Польщі.

Інакше поводитися німецькі феодали, володіння яких були розташовані по сусідству з Польщею. Вони фактично проводили незалежну від імператорів внутрішню і зовнішню політику. Ідеться в основному про бранденбурзьких маркграфів. *Бранденбурзьке маркграфство*, утворене в середині XII ст. *Альбрехтом Ведмедем* на завойованих ним землях полабських слов'ян, головним чином лютичів (назва його політичного центру, Бранденбурга, є переінакшенням на німецький лад назви центру племені гаволян – Бранібора), у XIII ст. проводило **експансію на польські землі і на Помор'я**. Спершу така доля спіткала Любуську землю. Остання, найбільше з польських земель віддалена на захід, розташована по обох берегах Одри (її центр – Любуш – знаходився на лівому березі ріки), була свого роду воротами до Польщі, передусім у Великопольщу й Сілезію. Розуміючи її стратегічне значення, маркграфи мейсенський і бранденбурзький, а також магдебурзький архієпископ облягали і здобували Любуш тричі (1209, 1225, 1239 рр.), але кожного разу втрачали його. У 1249 р. легніцький князь Болеслав II Рогатка, якому Любуська земля належала удільно, заставив половину її магдебурзькому архієпископові за обіцяну ним допомогу в його боротьбі зі своїм братом – вроцлавським князем Генриком III Білим. З другої половини землі Болеслав II зобов'язався нести ленну службу цьому архієпископові. Заставлену половину він не викупив. Тим часом друга половина за невідомих обставин дісталася Бранденбурзькому маркграфству, а близько 1253 р. магдебурзький архієпископ поступився йому своєю половиною. Відтоді Польща на багату століть втратила цю землю (нині їй належить правобережна її частина). Придбання Любуської землі дало змогу Бранденбурзькому маркграфству скористатися нею як плацдармом для проникнення в слабозаселені північно-західну (завартську) частину Великопольщі і в південно-західну частину Західного Помор'я. Сюди була скерована німецька колонізація, внаслідок чого тут виникло Нове маркграфство (Нова марка) – по суті, філія Бранденбурзького маркграфства. Князі Великопольщі і Західного Помор'я не зауважили небезпеки, яка за усім цим крилася. Вклинившись у їхні володіння, німці на значній відстані відірвали їх одне від одного, чим сприяли подальшій ізоляції Західного Помор'я від польських земель, а згодом – й від відродженої Польської держави.

Через цей коридор Бранденбурзьке маркграфство спрямувало свою експансію на Східне Помор'я: маркграф скористався зі спору між синами тамтешнього, померлого на той час, князя Святополка, Мщусем II і Варціславом, і, підтримавши першого з них, зайняв значну частину Східного Помор'я з Гданськом. Після смерті наступного року Варціслава Мщуй II при підтримці великопольського князя Болеслава Побожного у 1273 р. вибив маркграфа з цієї території.

Німецькі феодали приділяли посилену увагу й Західному Помор'ю. Герцог Саксонії і Баварії *Генріх Лев*, що підкорив у середині XII ст. землі бодричів, 1164 р. змусив західнопоморського князя Богуслава I визнати ленну залежність від нього з частини підвладної собі території в обмін на обіцянку захистити Західне Помор'я від можливої данської агресії. Данська небезпека примусила того ж князя присягнути на вірність Фрідріхові I Барбароссі. І все ж у 1185 р. Богуслав I став данським ленником. Ця залежність тривала

до 1227 р., коли занепад данського панування на Балтійському морі призвів до унезалеження Західного Помор'я.

Від середини XII до середини XII ст. **польсько-чеські відносини** не були нічим затьмарені. Так тривало доти, доки краківський князь Болеслав V Соромливий не втягнувся у конфлікт між Чехією та Угорщиною за бабенберзьку спадщину (австрійські володіння), яка залишилася незайнятою після того, як у 1246 р. австрійська правляча династія Бабенбергів вимерла по чоловічій лінії. Угорський король *Бела IV* (1235-1270) проголосив себе князем Штірії, а чеський король *Вацлав I* (1230-1253) домігся закріплення за своїм сином Пржемыслом Отакаром інших австрійських земель. Болеслав V Соромливий став на боці свого тестя Бели IV. Те саме зробив й галицько-волинський князь Данило Романович, тестем якого теж був Бела IV. У 1253 р. Болеслав V спільно з рацібожсько-опольським князем Владиславом, підтримані руською допомогою, вчинили напад на чеське місто Опаву. У 1273 р. відбулася нормалізація польсько-чеських відносин як наслідок зустрічі Болеслава V з чеським королем Пржемыслом Отакаром II (1253-1278). Остаточна боротьба за бабенберзьку спадщину завершилась у 1278 р., коли у війні з німецьким королем *Рудольфом I Габсбургом* (1273-1291) загинув названий чеський король. Але польські князі до цього завершення не мали відношення. Ще до загибелі Пржемысла Отакара II вроцлавський князь Генрик IV Пробус пообіцяв передати йому свій уділ, якщо у нього не залишиться чоловічого потомства. А у 1280 р. той же князь присягнув на вірність Рудольфові I Габсбургу зі свого уділу. Після смерті Генрика IV Пробуса (1290) німецький король переадресував його присягу чеському королю Вацлаву II, і цей використав її у своїх претензіях на краківський трон і Малопольщу, посиляючися на те, що Генрик IV Пробус був на час цієї присяги краківським князем, тоді як той краківським князем був тільки у 1288-1290 рр. Потрібно також зауважити, що на час здобуття Вацлавом II краківського престолу (1291) його васалами як чеського короля були такі сілезькі князі: опольський Болеслав I, битомсько-козельський Казимир II, рацібожський Пшемисл II, можливо, цешинський Мешко III. Першого з них того ж року Вацлав II призначив своїм намісником у Кракові, а Казимир II і Пшемисл (можливо, й Мешко III) супроводжували його у 1292 р., коли він прибув до Кракова.

Відносини польських земель з Угорщиною були традиційно нормальними, за винятком кінця XII – першої чверті XIII ст., коли на них позначилися різні підходи обох сторін до питання про те, кому бути на князівському престолі в Галичі. Після смерті Ярослава Осмомисла (1187) цим престолом заволодів його син Володимир. Казимир II Справедливий посприяв зайняти його володимирському князю Романові, синові великого київського князя Мстислава Ізяславовича та дочки Болеслава III Кривоустого Агнешки. Володимир Ярославович знайшов притулок в Угорщині. Угорський король Бела III (1172-1196) на його прохання допомогти повернутися на галицький трон пішов походом на Галич, взявши його з собою. Зайнявши Галич, король, проте, посадив у ньому правити свого 12-річного сина Ендре (Андрія), а Володимира Ярославовича повернув до Угорщини, де ув'язнив. Не бажаючи загострювати відносини з Угорщиною, Казимир II Справедливий не відгукнувся на заклик Романа Мстиславовича посприяти йому в поверненні на галицький трон. Невдовзі Роман Мстиславович втратив Володимир, а з угорського полону до Німеччини втік Володимир Ярославович, де визнав над собою верховенство Фрідріха I Барбаросси. Виконуючи наказ імператора, Казимир II 1190 р. посадив у Галичі цього князя. У 1199 р. Володимир Ярославович помер. Похід рицарства Краківської і Сandomirської земель на чолі з сandomirським князем Лешекком Білим у Галицьке князівство спричинився до того, що трон у ньому посів Роман Мстиславович. З часом між останнім і Лешекком, уже краківським князем, дійшло до незгод, причини яких невідомі. Спричинений цими незгодами похід Романа Мстисла-

вовича у Польщу 1205 р. закінчився для нього трагічно: він загинув під Завіхостом, що в Сандомирській землі, у битві, яку Лешек Білий виграв.

З огляду на малолітність синів Романа Мстиславовича знову розгорнулася **боротьба за галицький престол**. Претендентом, зокрема, виступив угорський король *Ендре II* (1205-1235), який формально був опікуном Романових синів. На це Лешек Білий та його брат Конрад I відповіли походом на Галич, щоб захистити інтереси цих синів. За польсько-угорською угодою від 1206 р., Володимирське князівство проголошувалося володінням Романовичів і сферою впливів Лешека, а Галицьке князівство стало сферою впливів Ендре II. По роках змагань за вплив у Галицькому і Володимирському князівствах 1214 р. укладено польсько-угорську угоду, згідно з якою син Ендре II малолітній Коломан мав стати галицьким королем і взяти за жінку дочку Лешека Білого Саломею. Через кілька років цю угоду було реалізовано. Однак у 1221 р. Ендре II увійшов в порозуміння з новгородським князем Мстиславом Мстиславовичем Удалим і дав згоду на його перебування на галицькому троні, а той погодився своїм наступником на ньому мати іншого сина Ендре II, теж Ендре. Отже, галицька політика Лешека Білого зазнала поразки. Не втримав він також свого впливу у Володимирі.

У другій чверті XIII ст. північним сусідом Мазовії став **Тевтонський орден**. Спершу він був власне орденем – духовно-рицарською організацією, а згодом – державою такого ж характеру. Повна назва ордену – *Орден святої Марії дому тевтонів (Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum)*. Неофіційно його йменували орденем хрестоносців, бо на білих плащах орденських рицарів був зображений чорний хрест. Створений у Палестині на базі німецького шпиталю, що виник там 1190 р., і затверджений папою Іннокентієм III, орден згодом розрісся. З'явилося кілька його філій (провінцій), з яких найбільшою була та, що перебувала у 1212-1225 рр. в Семигородді (Трансільванії), куди її запросив угорський король Ендре II з тією метою, щоб вона захищала кордони Угорської держави, в яку Семигороддя входило, від нападів половців (куманів). Оскільки орден не спромігся належно виконувати покладене на нього завдання, до того ж втручався у внутрішні справи Угорщини, то зазначену його філію з неї було видалено. У 1228 р. (а не у 1226 р., як прийнято вважати) мазовецький князь Конрад цій частині ордену надав у тимчасове користування рідкозаселену Хелмінську землю, розташовану на схід від Вісли у північно-західній частині Мазовії. За задумом князя, орден повинен був допомогти йому підкорити землі язичників-пруссів і в процесі підкорення всіляко сприяти християнізації останніх. Певною мірою цей задум був зумовлений прагненням князя помститися пруссам за їхні грабіжницькі наїзди на його володіння Мазовію й Куявію.

Інтерес у Польщі до прусських земель, які займали простір від Вісли до Німану, був започаткований невдалою християнізаційною місією св. Войцеха у 997 р. Пруси уперто трималися поганства. Певний відгомін мала місія в їхні землі, проведена 1207 р. абатом цистерціанського монастиря, резиденцією якого було поселення Лекно, що у Великопольщі. Більш успішну місію у 1209 р. здійснив чернець того ж монастиря *Хрістіан*. У 1216 р. він був у Римі висвячений на місійного прусського єпископа, а 1218 р. одержав від папи право засновувати в землях пруссів єпископства і висвячувати єпископів.

Хрістіан не тільки діяв з хрестом, а й заохочував до підкорення прусських земель. За його намовою у 1222 і 1223 рр. Лешек Білий, Генрик I Бородатий, Конрад I і східнопоморський князь Святополк здійснили два хрестові походи у ці землі. За ініціативою того ж Хрістіана у 1228 р. був створений рицарський орден *Добжинські брати*. Ця назва походить від міста Добжин у Куявії, що стало його садибою. Орден мав завдання вести боротьбу з пруссами, допомагати духовним особам християнізувати їх. Чисельно він був невеликою організацією, тому його діяльність не мала особливого значення.

Уадання Конрадом I Хелмінської землі Тевтонському ордену було черговим виявом підтримки місії Христіана. Папа у 1230 р. це надання затвердив, як і мету, з якою воно було зроблене. Перший тевтонський загін прибув у Хелмінську землю 1231 р. Через два роки орден розпочав систематичне і криваве підкорення пруських земель, розтягнулося на 50 років. Спершу хрестоносці просувалися з Хелмінської землі вздовж лівого берега Вісли до Балтійського моря, далі – на схід берегом моря, захоплювали невеликі території Пруссії, щоб мати забезпечені тили, споруджували замки, а згодом з них проникали все більше вглиб, кожного разу закріплюючися на завойованій території спорудженням замків.

Після загибелі у 1234 р. в пруському полоні Христіана папа видав буллу, якою поширив на Тевтонський орден права, що ними той користувався, тобто права вести християнізаційну місію і призначати єпископів на підкорених землях. Булла також оголосила всі завойовані орденем території “власністю св. Петра”, тобто римської курії, і передала їх у вічне володіння ордену. Виданим після цього привілеєм імператор Фрідріх II Штауфен надав керівництву ордену прерогативи, які мали імперські князі-правителі. Імператор і папа стали протекторами нового державного організму, в який орден перетворився завдяки наданим йому цими вищими в римо-католицькому світі достоїнствами правам.

Це суперечило намірові Конрада I поширювати на завойовані орденем пруські землі свою верховну владу. У 1235 р. між ним і хрестоносцями загострилися відносини з приводу самовільного включення ними до складу своєї організації ордену Добжинських братів, який до того перебував під Конрадовою опікою. Спір закінчився тим, що Добжинські брати залишилися в складі Тевтонського ордену, а хрестоносці повернули Конрадові I Добжинську землю; натомість Конрад I визнав приналежність Хелмінської землі ордену.

У 1237 р. частиною (філією) Тевтонського ордену став *Лівонський орден* (*Орден тевтонців святої Марії – Ordo Sanctae Mariae Theutonicorum*), утворений того ж року із залишків розгромленого у 1236 р. об'єднаними силами литовців і земгалів ордену Мечоносців (офіційна назва *Брати воїнства Христа – Fratres militiae Christi*), який діяв на території Латвії й Естонії з 1202 р. Існування Тевтонської держави в такому складі значно її посилало. Це невдовзі почали відчувати литовці, ятвяги, на землі яких він чинив розбійницькі напади, а також руські землі, першим значним виявом чого було Льодове побоїще 1242 р. Польські землі вперше істотно відчували це існування щойно на початку XIV ст. Лівонський орден діяв до 1561 р. Територія, яку він займав, звалася Лівонією або *Ліфляндією*; у Польщі її йменували *Інфлянтами*. У XV-XVI ст. орден був незалежний від Тевтонського ордену. У ширшому розумінні Лівонією в XIII-XVI ст. вважали конфедерацію таких духовних князівств: Лівонський орден, Ризьке архієпископство, Дерптське, Курляндське й Езель-Вікське єпископства. Конфедерація перебувала під номінальною владою папи та імператора.

Устрій Тевтонського ордену був заснований на статуті, розробленому у середині XIII ст. і чинному до 1442 р. За ним, до ордену належали рицарі, духовні особи і брати-слуги. Очолював його великий магістр (гроссмейстер), обраний пожиттєво генеральним капітулом, куди входили провінційні магістри, в тому числі пруський – той, безпосередня влада якого поширювалася на завойовані орденем пруські землі, й від 1283 р. – на ятвязькі землі, на Хелмінську землю. Резиденцією великого магістра були: до 1291 р. – Акка, місто на березі Середземного моря в Палестині, у 1291-1309 рр. – Венеція, у 1309-1466 рр. – Марієнбург (в польськомовному варіанті Мальборк) на терені пруської провінції Тевтонської держави, неподалік правого берега Вісли, у 1466-1525 рр. – Кенігсберг. При великому магістрі діяла рада з п'яти найвищих чинів, з яких головним

був чин великого комтура. Прусська провінція ордену, як й інші його провінції, ділилася на комтурства, кожне з яких мало свого комтура. Ця ж провінція в церковному відношенні складалася з Вармійського, Помезанського, Самбійського і Хелмінського єпископств. Єпископи юридично владі ордену не підлягали.

Останньою чвертю XII ст. датуються згадки про наїзди на Мазовію ятвягів – народу, що сусідив з пруссами, литовцями, Руссю і Мазовією. У 1190 або 1191 р. Казимир II Справедливий завдав їм відчутної поразки. У 1249 і 1253 рр. мазовецький князь Сємовіт I брав участь у походах на ятвягів свого тестя – галицько-волинського князя Данила Романовича. А у 1254 р. Сємовіт I разом з Данилом Романовичем зблизився з Тевтонським орденом й уклав з ним угоду про надання йому допомоги у підкоренні пруссів, ятвягів і литовців. За угодою, дві третини ятвязької землі мали дістатися ордену, а третина – Сємовітові I і Данилові Романовичу. Угода не була реалізована, як і подібна угода цього мазовецького князя з орденом від 1260 р., згідно з якою князь мав отримати шосту частину території ятвягів.

Політика Сємовіта I, спрямована на завоювання ятвягів, закінчилася для нього трагічно. Усвідомлюючи її антилитовське спрямування, великий князь литовський Міндовг (литов. Mindaugas; кінець 1230-х років – 1263), засновник Литовської держави, у 1262 р. ударив на Мазовію (і на волинські володіння Данила Романовича), захопив Сємовіта I в полон і наказав стратити, а його сина Конрада II, полоненого разом з батьком, забрав у Литву. У 1283 р. ятвяги були підкорені Тевтонським орденом. Ятвягія політично перестала існувати.

У 1262 р. Польща за посередництва Мазовії вперше серйозно зіткнулася з литовцями. Литовські наїзди в Мазовію відбувались до 1279 р., коли плоцький князь Болеслав II оженився з дочкою великого князя литовського. Цей шлюб започаткував мирні **польсько-литовські відносини**.

У 1241 р. польські землі зазнали **татарської навали**. Захопивши Русь, хан Батий пішов на Угорщину, а своєму воєначальникові Пайдарові наказав рушити на Польщу, з неї – на Чехію, щоб унеможливити надання польської і чеської допомоги угорському королю. У лютому татари взяли Люблін, Сандомир, згодом розбили військо, очолене краківським і сандомирським воєводами. Одне крило їх пішло на Ленчицю, звідси – на Куявію, з неї – через Сєрадзь на Краків; при цьому воно двічі завдало поразки тим самим воєводам та краківському і сандомирському каштелянам. Друге крило 28 березня підійшло до Кракова і захопило його. 1 квітня обидва крила тут об'єдналися. Звідси татари попрямували в Сілезію. 9 квітня вони в жорстокій битві розбили військо сілезького і краківського князя Генрика II Побожного. Князя було захоплено в полон і страчено. Через два тижні після цього татари рушили до Моравських воріт, пройшли їх і попрямували через Моравію в Угорщину.

Своїми грабунками і знищеннями татари охопили Малопольщу, Сілезію, Сєрадзьку і Ленчицьку землі, частково Куявію. Вдавалися вони до них в основному на шляхах свого просування, не особливо віддаляючись убік. Населення міст і містечок на цих шляхах, попереджене про наступ татар, нерідко встигало тікати в ліси зі своїм добром. Тож втрати його від навали не могли бути особливо великі. Натомість сильно потерпіло населення захоплених наїзниками більших міст: воно зазвичай нікуди не тікало, сподіваючись захиститися від татар.

Наступний похід татар на Польщу відбувся у 1259-1260 рр. У ньому взяли участь, напевно примусово, русичі й половці. Наїзники пограбували значну частину Сандомирської землі, захопили Краків, окрім городу (Вавеля). При поверненні звідти вони взяли Сандомир і влаштували в ньому страшну різню мешканців. Ця навала була тяжчою за наслідками, ніж попередня, хоч би тому, що була тривалішою. Втретє татари

“відвідали” Польщу у 1287 р. Цей наїзд, як і попередній, захопив тільки Малопольщу. Головних її міст – Кракова і Сандомира – їм цього разу захопити не вдалося.

Колонізація на німецькому праві

Останні десятиріччя XII ст. і XIII ст. були періодом значного економічного піднесення на польських землях, зумовленого змінами у сільському і міському житті. Перебудова, що завершилася в XV ст., була проявом і результатом головним чином колонізаційних процесів, які проходили на вироблених організаційно-правових засадах.

Сільська колонізація. Формування великої земельної власності неминуче породило у її носіїв прагнення домагатися все більшої прибутковості своїх господарств. Один із важливих засобів для досягнення цього феодалі вбачали в освоєнні необроблюваних земель, фонд яких залишався великим. За феодалного способу виробництва цього можна було досягти в основному шляхом збільшення кількості експлуатованих селян. Помітне зростання чисельності населення, характерне для XIII-XIV ст., призвело до надміру робочої сили в селах. Поєднання потреб феодалів у селянських руках і можливостей їх задовольнити сприяло виникненню сільської колонізації. У ролі феодалів, зацікавлених у цьому процесі, виступали і князі.

У XII ст. склалася практика осадження новоприбульців, т.зв. “вільних гостей”, яка полягала у наданні їм феодалами земель у тимчасове користування – держання. Такі колоністи забезпечували панові, відповідно до угоди між обома сторонами, щорічні доходи, а колоністам давали змогу, за своїм бажанням, відходити від нього після закінчення умовленого строку. У разі зрівняння селянином умов угоди він вносив належну компенсацію грошми і натурою. Згодом цю практику було названо *польським сільським правом*. Траплялося, що землею наділяли й невільників, але без дозволу на вільний вихід.

Колонізація на польському праві мала місце і в XIII ст. Проте вона поступалася колонізації на *німецькому праві*, занесеному до Польщі колоністами із західної та центральної Німеччини, яких феодалний утиск і відносна перенаселеність села штовхали до пошуків кращих соціально-економічних умов існування. Перша згадка про таких колоністів датується 1175 р. і стосується Сілезії. З часом на німецькому праві почали осідати поляки і, зрештою, в сільській колонізації на ньому вони відсунули німців на другий план.

Як правило, ця колонізація відбувалася шляхом заснування сіл на необроблюваних землях, яке йменувалося *локацією* (латин. *locatio* – розмішування, осаджування). Локація мала характер планомірно проведеної акції. Нею керував *локатор* (осадчий) відповідно до зафіксованої в локаційному документі угоди, укладеної ним з феодалом, котрому належала земля. Локатор обирав місце під поселення, закликав людей осідати на ньому, виділяв прибульцям ділянки під житлові й господарські будівлі та присадибу, вимірював земельні наділи. Локація була справою дуже коштовною, тому проводили її особи заможні – міщани, рицарі й навіть селяни.

Нове поселення закладалося за *трипільною системою*. До колонізації на німецькому праві на польських землях у землеробстві панувало двопілля. Тепер орний ареал поселення ділився на три поля, призначені відповідно для вирощування озимих і ярих зернових культур та для пару, що використовувався як колективне пасовище. Проводилася ротація полів таким чином, що на землі, яка побувала під паром, висівали спершу озимину, наступного року ярину, після чого земля знову рік парувала. Кожне з трьох полів ділилося на повздовжні ниви, кількість яких дорівнювала кількості заснованих селянських господарств. Сума трьох таких нив – озимої, ярої і парової, закріп-

лених за одним господарством, становила *лан* (латин. *laneus*). Ця шахівниця полів гарантувала всім поселенцям користування землею більш-менш однакової якості на кожному з полів. У регіональному відношенні розмір лану був різний: у Малопольщі частіше практикували великий лан, званий *франконським*, що дорівнював 25-26 га, в інших частинах Польщі був поширений *фламандський* лан (17 га; цей лан був відомий також як хелмінський, средський). Земля колоністам давалася у спадкове володіння за умови справного виконання повинностей з неї.

Упродовж певної кількості років новоприбульці сиділи на *волі*, тобто не виконували повинностей і не сплачували податків. Цей час їм давався для створення господарства. Повинності включали в себе всі три форми фіксованої в локаційному документі феодалної ренти – грошової, натуральної та відробіткової. Дещо переважав грошовий оброк – *чинш*, через що німецьке сільське право йменують також *чиншовим*. Далі за значенням йшов продуктивний оброк – зерном, птицею, молочними виробами тощо. Відробітки тривали кілька днів у рік, селяни працювали у панському господарстві, виконували транспортні послуги (відвозили своїм реманентом на певні відстані продукцію цього господарства). Два рази на рік, замість частування пана в селі, селяни сплачували йому певну суму. *Кметі* (так називали селян) давали також десятину церкві, зазвичай десятою частиною вимолоченого в своєму господарстві зерна, рідше – десятим зібраним снопом або грішми. Вносили вони й данину зерном священикові (плебанові), т.зв. *мешне і коленду*. У надзвичайних випадках їм доводилося сплачувати *колекту або берну*, яка йшла на потреби оборони князівств, родинні урочистості князя, викуп рицарів з полону.

Локатор, який після осадження села ставав *солтисом* (від німец. *Schultheiß* – староста), одержував кількалановий наділ, так само розбитий на три поля, мав право тримати свій млин, тартак тощо. Єдиною його феодалною повинністю на користь пана було на заклик останнього ставати перед ним кінно і збройно. Локатор-солтис виступав як посередник у відносинах між паном і кметями, збирав від них чинш і ренту натурою, з чого 5/6 віддавав панові, а решту брав собі. Крім того, він чинив над селянами суд з менших злочинів, розсуджував їх разом з *лавою*, яка складалася з кількох обраних односельцями осіб. Таким чином, німецьке право запроваджувало елемент сільського самоврядування. Третина судових доходів перепадала солтисові, дві третини – панові. За важливіші злочини (гвалтування, вбивства, підпали) судив феодал. Посада солтиса була спадковою.

У результаті колонізації на німецькому праві, завершеної у XV ст., на польських землях з'явилася велика кількість нових сіл з регулярною системою полів, чітко визначеними повинностями селянських господарств, обмеженим самоврядуванням. За приблизними підрахунками, від останньої чверті XII ст. впродовж двох сторіч, завдяки даній колонізації, ареал оброблюваної землі зріс на 16-18 %, тобто приблизно на 400 тис. га. Запровадження трипільля збільшило на шосту частину кількість землі, що засівалася, і відповідно на стільки ж – продуктивність землеробства. Вважається, що сільсько-господарське виробництво за темпами почало зростати значно швидше, ніж чисельність населення, через що поліпшився матеріальний добробут селян. Значне зростання виробництва зерна і сільського господарства загалом певною мірою виключало необхідність примусового убою худоби восени і взимку, а це, в свою чергу, забезпечувало рівномірність селянського (і мешканців міст) харчування. Це ж давало можливість більше угноювати землю, а отже, збільшувати врожайність зернових культур. Позитивний вплив колонізації на німецькому праві позначився і на техніці землеробства, зокрема, повсюдним стало використання колісного плуга (у нього запрягали волів) із залізним лемешем і ралом, що давало змогу швидше і краще орати. До цього слід

додати, що чиншова система виявилася вигідною для селян: фіксований характер чиншу, розмір якого тривалий час залишався незмінним, при розширенні виробництва в господарстві селянина, до чого спонукав чинш, і зростанні ринкових цін на сільсько-господарську продукцію давав селянинові змогу одержувати такий грошовий дохід, який він міг витратити на купівлю потрібного реманенту, на свою родину. Потрібно мати на увазі і те, що жителі сіл на німецькому праві були фактично особисто вільними.

Сільська колонізація на німецькому праві прискорювала поступ у суспільному поділі праці. Поширення чиншової системи підносило значення грошей, сприяло розвитку товарно-грошових відносин, економічному обмінові між селом і містом. Вигідність чиншової системи не тільки для селян, а й для феодалів, які отримували від них значні прибутки, була настільки очевидною, що вона широко запроваджувалась у “старих” польських селах (на ці села, як правило, не поширювалися інші елементи німецького права).

Міська колонізація відбувалася в XIII ст. (продовжувалася в XIV-XVI ст.) шляхом локації міст – надання *німецького міського права* існуючим, за дуже рідкими винятками, поселенням, які звичайно були осередками торгівлі та ремесла, тобто мали риси міського життя. Локація неминуче супроводжувалася доселенням цих поселень, переважну участь в якому на перших порах брали прибульці з Німеччини, а згодом і поляки. У ряді випадків доселення означало створення біля існуючого поселення нового, яке одержувало назву “сусіда”. Містами на німецькому праві ставали й окремі новозасновані поселення.

У князівських землеволодіннях локація була одноразовою акцією і полягала у видачі князем *локаційного привілею* – документа, що містив дозвіл на заснування міста і виклад засад у розрізі німецького права, на яких воно мало відбутися. У землеволодіннях церкви і світських феодалів локація міста починалася з видачі ними локаційних документів, де викладалися в основному ті ж засади, а потім, на клопотання феодалів, ця видача затверджувалася князівським локаційним привілеєм. У локаційних документах і локаційних привілеях йшлося про топографічний вигляд міста, суспільний його устрій, повинності його мешканців.

Організатором і виконавцем закладання міста був, за укладеною ним з його власником угодою, локатор, якого в уже закладеному місті звали *війтом* (від німец. *Vogt* – управитель, доглядач). Він, у міру можливостей, вносив зміни в планування поверхні поселення, яке ставало містом, визначав топографію нової його частини. Правилем було, що в центрі міста розташовувався чотирикутний торговий осередок – *ринок з ратушею* (від німец. *Rathaus* – будинок для ради) посередині; від ринку в різні боки відходили прямі вулиці. Локатор відмірював міщанам (не тільки новоприбульцям) під забудову ділянки (парцели, плаці), знайомив їх з міським статусом. Сам він одержував кілька таких ділянок, право на будівництво власних млина, лазні, крамниць тощо. Міста оточувалися ровами, валами, подекуди частоколом, а деякі міста, як, наприклад, Краків – муром. Новопоселенці на кілька років звільнялися від повинностей на користь власника міста, самі ж повинності міщан в основному зводилися до сплати грошової ренти. Локатор-війт наглядав за їх виконанням, йому залишалася частина надходжень від них. Він же очолював *суд лавників*, який від нього називався *війтівським*. Суд організаційно й функціонально нагадував сільський солтиський суд. Посада війта була спадковою.

З часом міста стали боротися зі всесиллям війтів, зокрема, й проти спадкового характеру їхньої влади. Результатом боротьби стало виникнення *міських рад*, склад яких – *райців* – обирали всі мешканці міста, що мали міське право, тобто ті, хто володів нерухомістю – житловими будинками, ремісничими майстернями, торговими приміщеннями, лазнями, землею. Міську раду, яка працювала в ратуші, очолював *бурмістр*

(від німец. *Bürgermeister*), якого райці зі свого складу ротаційно обирали на рік (у менших містах – на три місяці). Рада перебрала на себе функції війта, залишивши за ним обмежену судову владу.

Локаційні документи надавали містам також торгові привілеї: право на проведення у них одного або кількох *ярмарків* і щотижневого торгу, як правило, одноденного.

Міста, за небагатьма винятками, закладалися відповідно до норм *магдебурзького права*. Первинним документом, де були вміщені ці норми, став міський привілей магдебурзького архієпископа Віхмана, виданий Магдебургу у 1188 р. Додатком до нього служили повчання магдебурзьких лавників і звід саксонського права з 1221-1225 рр. Польські міста запозичували магдебурзьке право або прямо з Магдебурга, або за посередництвом інших міст. Остаточо у польських землях склалося два варіанти цього права: *хелмінське*, що мало підставою локаційний привілей Хелмна (і Торуні) від 1233 р., підтверджений в розширеному вигляді 1251 р., і *средське*, що виникло на підставі повчання німецького міста Галле для Сроди Шльонської від 1235 р. Кілька міст, серед них Гданськ і Ельблонг в Тевтонському ордені, прийняли подібне до магдебурзького право, основою для якого став локаційний привілей імператора Фрідріха I Барбаросси, даний Любеку 1188 р.

Одним з перших у Польщі князівський привілей на міське німецьке право одержав Гольдберг (нині Злоторія) в Сілезії – не пізніше 1211 р. З найбільших польських міст такі привілеї здобули: Вроцлав 1242 р., Познань 1253 р., Краків 1257 р., Гданськ між 1260 і 1263 рр. Упродовж XIII ст. на німецькому праві було закладено 201 місто, з чого 174 – в другій його половині. Регіонально ці міста локалізуються так: Сілезія – 100 (з них у першій половині століття 25), Великопольща – 38, Малопольща – 31, Ленчицька і Серадзька землі – 17, Куявія – 9, Східне Помор'я – 4, Мазовія – 2. З 201 міста князівських було 140, церковних – 45, світських феодалів – 16.

Закладання міст на німецькому праві призвело до відчутних якісних змін в соціально-економічній структурі польських земель, передовсім там, де їх виникло найбільше. Воно прискорювало розвиток ремесла і торгівлі, торгово-грошових відносин, створювало у феодальній системі соціальний прошарок в особі міських ремісників, торговців і низів, який, хоча й вписувався в неї, готував передумови для її розкладу, оскільки міське населення за своїм соціально-економічним статусом суттєво відрізнялось від селян, на плечі яких ця система головним чином спиралась. Воно повністю або, в церковних і світськофеодальних містах, значною мірою було вільним, мало, нехай і обмежене тогочасними умовами, право вибору професії, значно ширше самоврядування, ніж сільське населення на німецькому праві.

У другій половині XIII ст. в містах почали виникати *цехи* – фахові корпоративні організації, що монополізували ремісниче виробництво, окреслювали його якісно-кількісний рівень, розподіляли сировину між виробниками, встановлювали засади збуту виробленої продукції, дбали про соціальну опіку своїх членів, навчали охочу молодь професій, брали участь в обороні міста у випадку зовнішньої загрози і в релігійно-культурному його житті.

Неабияке значення для розвитку господарства Польщі мало відкриття в Малопольщі багатих покладів кам'яної солі: 1251 р. – в Бохні, 1278 р. – у Велічці. Видобування її було поставлено під князівський (згодом королівський) контроль, стало важливою статтею грошових надходжень до князівської (королівської) казни, бо добута сіль мала широкий збут як у Польщі, так і за її межами.

Зміни в суспільно-політичному устрої

Верховні князі Польщі середини і другої половини XII ст. домагалися таких самих владних прерогатив, якими володіли їхні попередники – правлячі князі Давньопольської держави. Проте удільні князі претендували на такий же характер своєї влади. У цьому протистоянні система сеньйорату і принципату не витримала випробування часом – перемогла удільна система влади, і з XIII ст. вона складалася в Польщі з незалежних князівств-держав, хоч у першій половині цього сторіччя робилися спроби відродити віджилу систему.

Сукупність згаданих прерогатив становила патримоніальну, необмежену владу, що спиралася на **князівське право**. Всупереч волі удільних князів, це право вироджувалося, сфера його дії звужувалася внаслідок вимушеного вилучення князями великої земельної власності від сплати їм данин і податків, а згодом й від їхнього судочинства. XIII ст. стосовно польських земель можна по-справжньому вважати імунітетним, саме тоді, порівняно з XII і XIV ст., коли вона теж практикувалася, імунітетна система набула найбільшого розмаху. Згадане звуження відбувалось також шляхом князівського надання станових привілеїв рицарству, що у XIV-XV ст. трансформувалось у шляхту, церкві, містам, заснованим на німецькому праві в князівських володіннях. Воно проявлялося також в обмеженні управлінських функцій князівської влади, спричиненому тиском на неї з боку великих феодалів – можних. Можні оточували князя як його дорадники, члени діючої при ньому ради, куди входили й вищі церковні достойники; у міру можливості вони скеровували його політику в потрібному для себе напрямі. Врешті, їм удалося разом з церковними достойниками створити своє політичне представництво – один із зародків майбутнього польського парламентаризму. Цьому представництву вони надали форму *віча*, чим відродили давній слов'янський інститут, але пристосували його до своїх потреб. Віча скликалися періодично, з часом у певні дні й у визначених місцях, мали вироблений обсяг законодавчих і судових повноважень, судили навіть у справах, де відповідачем виступав князь або його посадові особи – урядники; виносили рішення про податки, про призначення на посади – уряди, бувало – й про непослух князю, розглядали зовнішньополітичні питання. На вічі головував князь, а можні й церковні достойники задавали тон його роботі, тоді як рицарство служило людським фоном, виконувало пасивну роль свідків прийнятих вічем ухвал і функцію колективної пам'яті, дуже потрібної у зв'язку з тим, що діяльність віч документально не оформлялася. Інколи віча були міжкнязівські: розглядали справи, що стосувались кількох уділів.

При удільному князі діяла система урядів, успадкована від правлячих князів Давньопольської держави і структурно дещо видозмінена. Всіх урядників призначав князь. Головною посадовою особою був *воєвода*; йому підпорядковувалися *канцлер* і *підскарбій*, котрі відали відповідно канцелярією і фінансами, та урядники, що виконували придворні (двірські) функції: *чашиник*, *стольник*, *підкоморій*, *мечник*, *конюший*; подекуди замість підкоморія існував *коморник*, замість підскарбія – *скарбник*, замість стольника – *підстолій*.

Через роздробленість зник адміністративний поділ Польщі на очолювані намісниками округи, характерний для часу князювання Болеслава III Кривоустого: кожен такий округ став територіально одним або кількома князівствами. Натомість зберігся поділ на городові округи, за якими закріпилася назва *каштеляній*, а їхні намісники почали зватися *каштелянами* (обидва терміни походять від латин. *castellum* – укріплене місце, фортеця, грод).

У період роздробленості формується розпочатий ще в давньопольські часи **становий поділ суспільства**. Стани являли собою соціально-правові групи, кожна з яких вирізнялася своїм юридичним статусом, певними правами й обов'язками в суспільстві. Станами у Польщі, як і в країнах Західної та Центральної Європи, були духовенство, рицарство, міщани і селяни. Процес складання першого з них завершився в XIII ст., інших – в XIV-XV ст.

У сучасників існувало переконання, що **духовенство** – перший за значенням стан, як би посередник між людьми і Богом. Духовні посади не були спадковими, чому сприяло наполегливе запровадження церквою *целібату* (безшлюбності духовенства) в першій чверті XIII ст.; вони займалися вихідцями з інших станів. Вищі духовні посади, як правило, посідали вихідці з вищих верств рицарства.

Як і наприкінці князювання Болеслава III Кривоустого, Польща в церковно-адміністративному відношенні становила одну провінцію – Гнезненську архієпископію в складі однойменної архієпархії та шести єпархій (Краківської, Вроцлавської, Плоцької, Влоцлавської, Познанської і Любуської). Внаслідок місійної діяльності бамберзького єпископа *Оттона* близько 1140 р. для Західного Помор'я було створено єпархію, центром якої від 1176 р. був Камень, розташований на правому березі протоки, що поєднує Щецинську затоку з Балтійським морем. За первинним задумом, ця єпархія, можливо, мала увійти до складу Гнезненської провінції. Сталося так, що її, як і Бамберзьку єпархію, було підпорядковано безпосередньо Римській курії.

Заступником архієпископа і єпископа був архідиякон. З кінця XII ст. архідиякони адміністративно очолювали округи, на які було поділено архієпархію і єпархію. Від середини XIII ст. архідиякони почали ділити на деканати, до складу кожного з яких включали певну кількість приходів (парафій). Архідиякони були наділені широкими повноваженнями, тоді як декани виконували лише розпорядження архідияконів, компетенція їх по суті зводилася до збирання церковної данини. У XIII ст. виникла велика кількість приходів. На початку XIV ст. їх було близько 3000, тоді як у XII ст. – близько 1000.

Від початку XIII ст. архієпископа обирав провінційний *синод* – зібрання всіх єпископів та представників кафедральних капітулів. Єпископів обирали кафедральні капітули. Архідияконів призначали архієпископ та єпископи, деканів зі складу приходських священиків даного декану – архідиякони за погодженням з архієпископом і єпископами. Щодо приходського священика, то його кандидатуру єпископові пропонував феодал, в маєтку якого знаходився приход, а єпископ звичайно її затверджував. Провінційні синоди збиралися не лише для вибору архієпископа, а й для вирішення інших питань церковного життя. З третьої чверті XIII ст. скликали також єпархіальні синоди, в яких брали участь члени кафедральних капітулів, представники колегіат і приходського кліру.

У XIII ст., коли папство в римо-католицькому світі набуло особливої могутності, неабияку роль у церковному та й політичному житті Польщі відігравав папський представник – *легат*. Він, зокрема, скликав провінційні синоди для розгляду й прийняття важливих для церкви документів – статутів. Діяли в країні й папські збирачі (колектори) грошових данин на користь римської курії – т.зв. *денарія св. Петра*, аннатів або одноразових сум, сплачуваних з церковних маєтків тими, хто одержував їх у володіння згідно із зайнятою посадою, десятини, сплачуваної всіма духовними особами з одержаних доходів.

З останньої чверті XII ст. церква поступово розширювала свою юрисдикцію. Їй належав рухомий маєток архієпископа й єпископів після їхньої смерті відтоді, коли у 1180 р. в Ленчиці Казимир II Справедливий відмовився від свого й інших князів імені від права на цей маєток. У 1215 р. Лешек Білий, Конрад I і Владислав Одоніц на

провінційному синоді у Вольбожі надали духовенству право суду щодо населення його маєтків. У 1252 р. Болеслав V Соромливий видав духовенству Краківської єпархії привілей, яким наділяв його широкими правами на власне судочинство; за якийсь час привілей набув сили також в інших польських єпархіях. У 1248 р. вроцлавський провінційний синод постановив створити в кожній єпархії т.зв. *офіціалат* – суд у духовних справах, який мав діяти від імені єпископа. Назву суд одержав від офіціала або особи, що його очолювала. При офіціалі діяла канцелярія – прообраз пізнішої консисторії. Світські особи підпорядковувалися духовному суду в багатьох справах, зокрема тих, що стосувалися єретицтва, блюзнірства, порушення клятви, шлюбної невірності. З церковного судочинства були вилучені справи, пов'язані з приватними, родовими маєтками духовних осіб, а також питання про те, хто їх мав успадкувати після їхньої смерті, які розглядалися в XIII ст. князівським судом.

У період роздробленості в Польщі зросло значення *монастирів*. До існуючих бенедиктинських й деяких інших додалося багато монастирів нових орденів, з яких найбільш впливовими були ордени цистерціанців, домініканців і францисканців. Перший у Польщі монастир цистерціанського ордену виник у XII ст. в поселенні Лекні, що у Великопольщі. Орден був заснований бенедиктинським монахом абатом Робером 1098 р. у Франції. Його назва походить від поселення Цистерціум (біля сучасного Діжона). У XII ст. його реорганізував абат цистерціанського монастиря в Клерво (Франція) Бернар. Від нього цистерціанців почали йменувати й бернардинцями. Статут ордену зобов'язував ченців займатися фізичною працею, дотримуватися суворого режиму, аскетизму.

У 1222 р. в Кракові виник перший у Польщі монастир домініканського ордену. Орден розпочав своє існування в Тулузі 1215 р. Його засновником був дворянин зі Старої Кастилії Домінік Гусман, звідки й назва ордену. Папа затвердив його у 1216 р. Від 1220 р. орден мав статус жебрацького. У 1227 р. він одержав право проповідувати. Офіційна його назва *Fratres praedicatorum* – *Брати-проповідники*.

Перші у Польщі монастирі францисканського ордену з'явилися в Кракові і Вроцлаві в середині 1230-х років. Орден заснував в Італії у 1207-1209 рр. проповідник Франциск з Ассіза. 1210 р. папа дав дозвіл на його існування, а 1223 р. затвердив статут. Орден був жебрацькою чернечою організацією. Офіційна назва його *Fratres minores* – *Менші брати*. Від неї монахів цього ордену називали *міноритами*.

На початку XIV ст. кількість монастирів у Польщі досягла близько 300, з них цистерціанських – понад 20, домініканських – понад 30, францисканських – понад 40. На той же час ченців у монастирях налічувалося близько 6 тис.; значною мірою то були іноземці. Чоловічі монастирі очолювалися абатами, жіночі – абатисами. При них діяли ради – конвенти. Як правило, монастирі одного ордену становили його польську провінцію, на чолі якої стояв пріор.

Упродовж другої половини XII і в XIII ст. склалося **рицарське право**, виробилися прерогативи рицарства. До цього права входили повне право на землю, якою рицар володів, високе покарання за його вбивство (головщина) і поранення (нав'язка), вільна десятина (полягала у виборі рицарем церковної інституції, якій би він віддавав десятину, причому рицар не був зобов'язаний відвозити її даній інституції), грошове винагородження князем за військову службу, яку рицар повинен був йому нести, звільнення від данин на користь князя і від юрисдикції князівських урядників.

Рицарство соціально складалося з трьох шарів. До верхнього, дуже нечисленного шару входили можні і багаті рицарі, зокрема, ті, хто займав уряди за князівськими призначеннями; до середнього – “звичайні” рицарі, що становили ядро, основну частину рицарства. Нижчий шар – це “фіктивні” рицарі, що рекрутувалися з солтисів, селян і

міщан; якщо їм не вдалося довести своє рицарство наявністю відповідного землеволодіння, то вони поповнювали лави селян і міщан.

У Польщі не склалося ленної ієрархії рицарства, поширеної на Заході. Відсутність її компенсувалася певною мірою формами залежності більшої частини рицарства від можних, які виникали з родової рицарської організації. Рицарські роди об'єднували як можних, так і середніх та бідніших рицарів. Кожен рід населяв первинно певну компактну територію, але згодом цю засаду було порушено. Рід кристалізувався навколо можного і виступав назовні як цілість. Члени його переймали у свого можного клич і герб. Клич (латин. *proclamatio*, польське *zawołanie*) був гаслом, яким члени роду перекликалися під час битви. Кличі походили від назви родового гнізда-поселення, від імені предка або його прізвища, від абстрактного слова (правда, кривда) тощо. Герби почали вживати князі: кожна п'ястівська лінія мала свій герб. Найдавніші рицарські герби походять від власницьких знаків; уже в XII ст. останні використовувалися для означення меж, таврування худоби, з часом їх перенесли на печатки. У XIII ст. власницькі знаки з індивідуальних стають родовими. За часом це збіглося з перенесенням із Заходу, за німецьким і чеським посередництвом, звичаю зображати родові рицарські знаки на щиті і прапорі (польське *herb* є переінакшення чеського *erb*, яке походить від німец. *Erbe* – спадщина, латин. відповідник гербу – *clenodium*). Із Заходу запозичено й деякі зображення на гербах – хижих звірів, квітів, небесних тіл, поділ щита на забарвлені частини.

Використання гербів надало рицарським родам геральдичного характеру. Маючи спільний герб і клич, рід почав замикатися і пильнувати, аби до нього не було безпідставного проникнення. Гуртуючи в своїх лавах рицарів різної маєткової приналежності, рід тим самим став одним з вагомих чинників формування рівності рицарства-шляхти як стану.

Формування стану міщан відбувалося у містах, які засновувалися на німецькому праві на князівських землях і мешканці яких користувалися прерогативами, що впливали з цього права. Значно меншою мірою це стосувалося мешканців церковних і світськофеодальних міст, закладених на німецькому праві, оскільки воно в соціальному аспекті було у них обмежене – не надавало їм прав у тому обсязі, який мали князівські міста. Згадане право поширювалося тільки на тих жителів, які володіли нерухомістю, у зв'язку з чим тільки їх і вважали власне міщанами. Решта мешканців міст – підмайстри, учні, чорнороби, волоцюги і соціальний маргінес – були безправними “неміщанами”.

Верхівку міського населення на німецькому праві становив патриціат, до якого належали найзаможніші торговці, фінансисти, рідше цехові майстри деяких, звичайно елітарних, ремесел (золотарі, ливарники, кушніри) і люди вільних професій (аптекарі, малярі, цирульники). У більших містах, особливо в Сілезії і на Помор'ї, значну частину патриціату становили німці, які приносили з собою професійне вміння і капітал, що його вкладали в розвиток міської торгівлі і ремесла. Представники патриціату засідали в лаві і міській раді, всіляко намагалися скеровувати їх роботу в потрібному собі річищі.

У правовому відношенні міщанство на кінець роздробленості країни загалом склалось як стан. Завершення процесу його формування припадає на XIV-XV ст., коли закладання міст на німецькому праві інтенсивно продовжувалось і назагал завершилось.

Набуття **селянством** станових рис відбувалося не шляхом придбання ним правових здобутків, а нівеляцією у ньому внутрішніх відносин. Свідчення цього – поступове зникнення категорії невільних людей. З часом, по суті, виключним критерієм приналежності до селянства стала земельна залежність селян від феодала. А закладання сіл на німецькому праві робило тих, хто у них осідав, фактично особисто вільними, зводило відносини їх з паном до поземельних. Зміни такого плану продовжувалися у XIV-XV ст.

Відновлення Польської держави

Упродовж XIII ст. існувало прагнення відродити Польську державу. Під час розпаду роздробленості воно могло реалізуватися лише частково: для успішного здійснення його не було достатніх об'єктивних і суб'єктивних умов. Вони визріли наприкінці XIII ст., і саме тоді гостро постало питання про відродження Польської держави.

До даних умов слід віднести насамперед **наслідки соціально-економічних перемін**, що відбулися в період роздробленості. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв посиленню економічних зв'язків не тільки в межах князівства, а й між князівствами, регіонами країни. Міжрегіональні зв'язки вимагали понадудільної державної опіки. Тож міста – головні вогнища торгово-грошових відносин – були особливо зацікавлені в подоланні роздробленості.

Зацікавленість цю проявляло і рицарство. Склавшись значною мірою як стан, воно ставало понадудільною силою, якій потрібна була опора в особі понадудільної центральної влади для захисту себе від сваволі князів і можних. Та й частина можних не протиставилась об'єднанню польських земель, вбачаючи у ньому певні політичні вигоди для себе.

Чи не найбільше у відновленні Польської держави була зацікавлена **церква**. Вона організаційно й адміністративно була єдиною провінцією і включала в себе всі уділи (в провінцію не входила тільки Каменська єпархія, що діяла в Західному Помор'ї), але кордони останніх не покривалися з кордонами єпархій, що утруднювало керівництво духовним життям. Крім того, маєтки одного єпископства та його капітула розташовувалися часто в кількох уділах, і це ускладнювало контроль за ними.

Для справи об'єднання польських земель немаловажне значення мали усвідомлення поляками своєї **етнічно-мовної спільності**, пам'ять про колишню Польську державу, приналежність усіх князів, окрім поморських, до п'ястівської династії. Усвідомлення необхідності відродити Польську державу поєднувалося з переконанням, що вона має бути королівством, а символом політичної єдності повинні бути король і королівська корона. За поширеною у XIII ст. європейськими юристами політичною доктриною король вважався "імператором в своєму королівстві", тобто правителем з особливими верховними владними повноваженнями. **Ідея польської королівської корони** живилася пам'яттю про те, що королями були Болеслав I Хоробрий і Болеслав II Сміливий і що в краківському замку зберігалися королівські інсигнії Болеслава II Сміливого.

Вогнище об'єднавчих прагнень концентрувалося передусім в економічно більш розвинутих регіонах – Сілезії, Малопольщі і Великопольщі. Прагнення зводилося до об'єднання земель навколо Кракова: спрацьовувала традиція пов'язаної історично з Краковом політичної єдності; володіння Краковом тому було символом цієї єдності. Ось чому кожен князь з об'єднавчими амбіціями прагнув опанувати Краків. Такими князями були, зокрема, сілезький Генрик I Бородатий і вроцлавський Генрик IV Пробус, можливо й сілезький Генрик II Побожний. Будучи водночас і краківськими князями, вони марили краківською королівською короною й, очевидно, об'єднанням навколо неї якомога більшої кількості земель.

Важливою **ідейною основою** відродження Польщі як держави став пропагований церквою культ краківського єпископа Станіслава, страченого за наказом Болеслава II Сміливого у 1078 р. Церква стверджувала, що Польська держава загинула через покарання її Богом за мученицьку смерть цього єпископа. У першій половині XIII ст., коли роздробленість набрала розпаду, церква оголосила, що необхідно канонізувати Станіслава, щоб випросити у Бога прощення за вчинену щодо нього несправедливість. У

1253 р. папа Іннокентій IV за клопотанням польської церковної верхівки проголосив Станіслава святим, а 8 травня 1254 р., у визначений папою день цього святого, в Кракові відбулося перше урочисте вшанування його останків, в якому взяли участь архієпископ і єпископи та князі – краківський Болеслав V Соромливий, куявсько-ленчицько-серадзький Казимир I, рацібожсько-опольський Владислав і великопольський Пшемисл I, а також папський легат. Після канонізації церква запевняла, що внаслідок цього акту частини тіла Станіслава “зрослися” і що це має символізувати з’єднання в одне ціле політично поділеної Польщі. Культ святого Станіслава став ідейною зброєю прихильників відродження Польської держави.

Першим з польських князів, кому судилося стати королем після Болеслава II Сміливого, був Пшемисл II. Перед проголошенням його королем він панував у всій Великопольщі, а з 1294 р. – й у Східному Помор’ї. У 1290 р. він був краківським князем і, не виключено, що вже тоді мав намір перетворити Малопольщу і Великопольщу в єдину державу – королівство, до якого приєдналися б й інші польські землі. Покидаючи під тиском Вацлава II Краків, Пшемисл II вивіз у Великопольщу з тамтешньої кафедральної скарбниці королівські інсигнії з очевидною метою, щоб вони не дісталися Вацлаву II. При цьому Пшемисл II не відмовився від бажання володіти Краковом: воно знайшло прояв у вживанні ним від початку 1293 р. стосовно себе титулатури “князь Великопольщі і дідич Кракова”.

Після того, як Східне Помор’я опинилося під його владою, Пшемисл II розпочав у Римі клопотання про надання йому дозволу стати польським королем. До цього його, зокрема, підштовхувало подібне клопотання Вацлава II. Папа Боніфатій VIII, мабуть, був більш прихильний до периферійного, на його думку, князя Пшемисла II, ніж до Вацлава II, який належав до наймогутніших правителів імперії; посилення позицій Вацлава II через надання йому польського королівського титулу папа, напевно, не бажав, й тому дав дозвіл Пшемислові II.

26 червня 1295 р. у гнєзненському кафедральному соборі архієпископ *Якуб Свінка*, великий прихильник Пшемисла II, поклав на його голову корону Болеслава II Сміливого і вручив йому інші королівські регалії. **Королівський титул Пшемисла II** мав загальнопольський характер, про що свідчить прийняття ним краківського гербу із зображенням орла, тоді як його великопольський герб містив зображення лева. Загальнопольський характер коронації проявився і в тому, що в ній взяли участь чотири єпископи, а два відсутні єпископи (краківський і вроцлавський; вони не з’явилися через їхню залежність від Вацлава II) дали на неї згоду.

Королівське правління Пшемисла II тривало до 8 лютого 1296 р., коли у Рогозні, що у Великопольщі, він був підступно вбитий внаслідок змови проти нього великопольських можних, правдоподібно підмовлених на це бранденбурзьким маркграфом, який не міг змиритися з тим, що по сусідству з його державою виникло Польське королівство, нехай і в складі лише Великопольщі та Східного Помор’я. У такому територіальному складі королівство перебувало й на момент смерті Пшемисла II. В історичній традиції цей король відзначений, згідно з написом на його печатці, як такий, що “повернув полякам переможні символи (знаки)”.

Пшемисл II не залишив після себе чоловічого потомства. Претендентами на володіння його територіальною спадщиною виступили глоговський князь Генрик III і бжесьцько-куявський і ленчицько-серадзький князь Владислав I Локеток. Претендувати на королівський титул вони не зважувались. Перший з них був спадкоємцем загиблого короля за його волею. Проте великополяни обрали своїм правителем Владислава I. У березні 1296 р. обидва князі так поділили спадщину між собою: Владиславові I дісталися

більша частина Великопольщі з містами Гнєзном, Познанню і Калішем та Східне Помор'я, а Генрикові III Глоговському – західна частина Великопольщі.

Правління Владислава I не стало у Великопольщі популярним. Його невміння, а можливо, й небажання боротися з проявами у ній анархії, розбійництва, напружені відносини з Генриком III, невдачі у політичному суперництві з Вацлавом II, спричинені ними поступки останньому (у 1297 р. Владислав I зрікся своїх претензій на Краків і Сандомир на користь Вацлава II, а 1299 р. вкотре вже визнав себе його ленником) призвели до того, що великопольське рицарство, підтримане церквою, збунтувалося й вигнало його з краю. Доречно зазначити, що, будучи правителем Великопольщі і Східного Помор'я, Владислав I у виданих ним документах гордовито титулувався як князь або пан Польського королівства, а на додаток до цього і як князь Помор'я, Куявії, Ленчиці і Серадзя.

Вацлав II домігся політичної ізоляції Владислава I Локєтка в його власних уділах, і тому не залишилося нічого іншого, як залишити межі Польщі і виїхати до Угорщини, де він провів кілька років у вигнанні. А тим часом великопольське рицарство і церковні достойники, щоб уникнути загрозового для них конфлікту з Вацлавом II, який претендував на володіння Великопольщею і Східним Помор'ям, висловили свою згоду на те, щоб він став польським королем. У серпні 1300 р. той самий архієпископ у Гнєзні коронував Вацлава II тією ж короною, що й Пшемисла II. **Чеський король став і польським королем.** Вступ Вацлава II на польський престол був згодом скріплений його шлюбом з єдиною дочкою Пшемисла II – *Риксою-Ельжбетою*.

Під безпосереднім пануванням Вацлава II як короля опинилися Малопольща, Великопольща і Східне Помор'я, а також дідові уділи Владислава I Локєтка; у ленній залежності від нього перебували Рацібожське, Опольське, Цешинське і Битомсько-Козелецьке та Вроцлавське і Легніцьке князівства, присягли йому на вірність і куявські князі, крім, можливо, князя Добжинської землі; мазовецький князь Болеслав II оженився з його сестрою і тим самим став від нього залежним. Поза залежністю від Вацлава II залишилися тільки князівства власне Сілезії, за винятком Вроцлавського і Легніцького, Любуська земля і, ймовірно, Добжинська земля.

Своїм завданням Вацлав II вважав піднесення в Польщі авторитету центральної влади, у зв'язку з чим вдавався до суворих репресій щодо тих, хто не бажав їй коритися. Його волю на місцях виконували призначувані й підзвітні йому намісники – *старости*, інститут яких він заніс з Чехії. Відомо, що за нього були такі старости: великопольський, малопольський, куявсько-поморський, ленчицький, правдоподібно, й серадзький. Ними ставали німці та чехи. Старости були наділені широкими управлінськими й судовими повноваженнями. Вони відіграли велику роль у ліквідації беззаконня, анархії, розбійництва, залишених роздробленістю у спадщину відновленій Польській державі. Тому цей інститут вкорінився в її політичну систему, перетривавши час правління Вацлава II.

У Польщі Вацлав II майже не бував. Для нього важливішою була чеська корона, тож в основному він правив Польщею з Праги. Сюди Вацлав II після своєї коронації в Гнєзні відівіз польські королівські інсигнії. Там вони за невідомих обставин безслідно зникли.

Вацлав II втрутився у боротьбу за королівський престол в Угорщині після того, як там 1301 р. вигасла династія Арпадовичів по чоловічій лінії. Щоб забезпечити за своїм сином Вацлавом угорський трон, він уклав з бранденбурзьким маркграфом угоду, за якою зобов'язувався віддати йому Східне Помор'я взамін за надання останнім допомоги у боротьбі з німецьким королем Альбрехтом I Габсбургом (1298-1308), який також прагнув здобути угорську корону. Вацлавові II таки вдалося домогтися бажаної коронації свого сина, проте той реальної влади в Угорщині не мав.

Наприкінці 1304 р. або на початку 1305 р., використавши незадоволення у Польщі авторитарним правлінням Вацлава II, до неї повернувся Владислав I Локеток. Він мав намір здобути втрачені дідові володіння і політичні позиції. Найперше він заручився підтримкою в Сандомирській землі. Після смерті у червні 1305 р. Вацлава II йому вдалося закріпитися у згаданих володіннях. Тоді ж, напевно, він задався метою сісти на краківському престолі, стати польським правителем. Але на цей престол претендував також син Вацлава II – Вацлав III. Ставши чеським королем, він рушив походом у Польщу, щоб утвердитися на краківському троні. Проте йому не судилося перетнути чесько-польський кордон: у серпні 1306 р. Вацлав III був замордований чеськими змовниками в Оломоуці – історичній столиці Моравії. Треба зазначити, що за рік до цього він видав документ, за яким пообіцяв віддати Східне Помор'я Бранденбурзькому маркграфству, за що маркграф мав повернути йому Мейсенську марку, яку заставив маркграфству Вацлав II, але не зміг викупити.

Смерть Вацлава III повністю розв'язала руки Владиславу I Локетку в досягненні ним своєї мети, тим більше, що в Польщі у нього серйозних суперників не було. У 1306 р. він заволодів Малопольщею з її політичним центром Краковом, Східним Помор'ям, Ленчицькою і Серадзькою землями, Бжесьцько-Куявським князівством. У Кракові він зіткнувся з сильним опором з боку тамтешнього єпископа Мускати – онімеченого сілезця, який за панування Вацлава II був малопольським старостою. Не без сприяння свого прихильника – архієпископа Якуба Свінки – Владислав I примусив Мускату підкоритися.

У 1308-1309 рр. Владиславу I Локетку довелося вирішувати **проблему Східного Помор'я**. Пославшись на обіцянку Вацлава II і Вацлава III стосовно Східного Помор'я, Бранденбурзьке маркграфство його окупувало, опираючися на підтримку тамтешнього німецького міщанства і рицарства та можновладного роду Свенців, незадоволеного втратою намісницької влади, яку він мав за Вацлава II. Командувач польської залоги, яка захищалась у гданському замку від бранденбуржців-обложників, звернувся до Владислава I із закликом надіслати військову допомогу. Князь, що перебував тоді в Малопольщі, не мав можливості допомогти і дозволив йому звернутися до Тевтонського ордену з проханням вигнати бранденбуржців з окупованої ними території. Князь пообіцяв, що у випадку надання допомоги орденом видатки останнього, пов'язані з нею, винагородить відповідною грошовою сумою. Орден на прохання відгукнувся і у 1309 р. вигнав бранденбуржців зі Східного Помор'я, проте Владиславу I його не повернув, більше того, винищив польську залогу у Гданську.

Спроби Владислава I у 1309 р. вмовити орден повернути йому Східне Помор'я не вдалися. Провінційний магістр ордену заявив, що воно може бути повернене тільки після сплати обіцяної князем грошової винагороди, але запросив таку суму, якої Владислав I сплатити не міг, а можливо, й не хотів. Князь також відкинув пропозицію ордену викупити у нього даний регіон. У тому ж 1309 р. орден придбав його у Бранденбурзького маркграфства, вважаючи, що воно на нього має право відповідно до згаданих обіцянок Вацлава II і Вацлава III. Польська держава втратила Східне Помор'я, як виявилось, на півтора століття. Утвердження ордену в ньому дуже зміцнило його геополітичне становище в південній Прибалтиці. Одним із виявів цього стало перенесення 1309 р. резиденції великого маістра ордену з Венеції до Марієнбурга (Мальборка). Слід також мати на увазі, що у 1304 р. хрестоносці взяли в заставу у князя Добжинської землі Семовіта її частину – Міхаловську землю; 1317 р. вони її купили і приєднали до Хелмінської землі.

У 1311 р. німецьке міщанство Кракова на чолі з війтом Альбертом піднялося проти Владислава I Локетка. Підтримане німцями Сандомира, Велічки й Мехова, воно

оголосило, що визнає своїм правителем чеського короля Яна з Люксембурга (1310-1346), який вважав себе спадкоємцем на польському престолі Вацлава II і Вацлава III, хоч останній польським королем не став. Князь у 1312 р. бунт придушив. Учасників його було суворо покарано, правда, Альбертові вдалось уникнути розправи, він вчасно втік з Кракова. Владислав I обмежив офіційне використання в Кракові німецької мови на користь латинської, скасував дідичний характер вйтівства у ньому. Відтоді тутешній вйтіт призначався польським правителем. Відповідно зросла роль ради в міському житті.

Важливим політичним успіхом Владислава I було поширення влади на Великопольщу. Після 1299 р. вона опинилася, з волі місцевого рицарства й духовенства, під пануванням глоговського князя Генрика III. За Вацлава II Генрик III був великопольським князем номінально. Після смерті Вацлава II політичне значення Генрика III зросло. Помираючи 1309 р., він залишив п'ять синів, які у 1312 р. так поділили між собою Великопольщу: Генрикові IV Вірному, Янові і Пшемкові дістався Познанський уділ, Конрадові I і Болеславові – Калісько-Гнезненський уділ. Пронімецька політика цих князів, успадкована від батька, і особливо те, що вони зреклися своїх прав на Східне Помор'я на користь Бранденбурзького маркграфства, викликало у Великопольщі крайнє незадоволення. Це спричинило практично безопірне встановлення у ній влади Владислава I Локєтка у 1314 р.

Уже після утвердження 1306 р. в Кракові в гербі і на печатках Владислава I з'явилася королівська корона. З 1313 р. він титулувався як “дідич Польського королівства”, “князь Польського королівства”, “князь усього Польського королівства”. Так свідомо через канцелярію Владислава I поширювалося територіальне і державно-правове поняття Польського королівства, пов'язане з його ім'ям. Князь вичікував зручного моменту, щоб стати королем. У червні 1318 р. з'їзд світських і церковних достойників, що відбувся в Сулейові, ухвалив адресоване папі звернення з проханням дати згоду на коронацію Владислава I. Папа Іоанн XXII дав у своїй резиденції в Авіньйоні, що у Франції, таку згоду, хоч і в завуальованій формі, спричиненій тим, що до нього звернувся Ян Люксембурзький з проханням не допустити коронації Владислава I, мовляв, той не має права на польський королівський трон. Ян Люксембурзький стверджував, що має таке право і невдовзі представить папі відповідні докази. На згоду папи, вигідну Владиславові I, певною мірою вплинуло те, що у тогочасній боротьбі за королівсько-імператорський трон між Людовіком IV Баварським і Фрідріхом Габсбургом Ян Люксембурзький підтримував першого, тоді як папа – другого.

Коронація Владислава I Локєтка відбулася в краківському кафедральному соборі 20 січня 1320 р. Королівську корону та інші королівські інсигнії було виготовлено в Кракові. Вінчав Владислава I на трон, “згідно з волею папи”, як сказано в тогочасних джерелах, архієпископ Яніслав. Краків уперше став місцем коронації. Сталося це тому, що Владислав I мусів зважати на бажання папи, щоб його коронація не заділа надто претензій Яна Люксембурзького на польський трон – папа

Рис.5. Погруддя Владислава I Локєтка з надгробка у Вавельському кафедральному костелі (друга чверть XIV ст.).

рахувався з тим, що чеський король був далеко не останнім в ряду правителів римокатолицької Європи. Видавалося, що краківська (негнєзненська) коронація папських застережень не викличе. При виборі Кракова для коронації Владислав I керувався й тим, що його позиції у Великопольщі, до складу якої входить Гнєзно, не такі міцні, як у Малопольщі. Недаремно Великопольща найпізніше увійшла до його держави, а великополяни були відсутні на згаданому з'їзді в Сулейові. На користь Кракова як місця коронації промовив той дуже вагомий аргумент, що це місто було столицею Давньопольської держави впродовж останнього століття її існування й в період панування у Польщі системи сеньйорату і принципату. Цей історично істотний характер Кракова і проведення в ньому 1320 р. коронації призвели до того, що в ньому проводилися коронації всіх польських королів, які правили після Владислава I Локєтка, крім останнього – Станіслава Августа, коронованого у Варшаві.

Коронація Владислава I Локєтка була подією великого історичного значення. Вона увінчала боротьбу за відновлення Польської держави, започаткувала безперервне її існування як королівства до 1795 р. Владислав I титулувався “королем всієї Польщі”; це означало, що він претендував на те, аби вважатися верховним правителем і тих земель, які до складу його держави не увійшли (йшлося про Мазовію, Сілезію, Східне Помор'я, більшу частину Куявії і, можливо, Любуську землю). Коронація Владислава I спричинилася до вироблення політичного поняття “корона Польського королівства”, яке означало територіальну нерозривність держави-королівства.

Культура

У Давньопольській державі розвиток культури був зосереджений головним чином у політичному її центрі й відбувався передовсім завдяки підтримці правителя, його двору. Роздробленість сприяла культурному розвитку регіонів та уділів. Розвій культури підтримували не тільки князівські двори, а й великі світські феодали, вище духовенство, а з XIII ст. – й верхівка міського населення. Розширення географії та соціального складу замовників і споживачів культури та економічне піднесення, що було матеріальною її підпорою, призвели до важливих якісних змін у ній, внаслідок чого в XIII ст. вона стала активніше включатися в загальноєвропейський культурний процес, культурне збагачення Європи.

Помітні зрушення сталися в **освіті**. Збільшилася кількість кафедральних шкіл, у середині XII ст. з'явилися колегіатські школи. Під кінець XIII ст. кафедральних шкіл було 13, колегіатських – 14. У першій половині століття виникають приходські школи, переважно в містах з ініціативи і за матеріальної підтримки магістратів. Цих шкіл порівняно з кількістю приходів було дуже мало. Діяли монастирські школи, підпорядковані керівництву провінцій відповідних орденів, тоді як кафедральні, колегіатські і приходські школи перебували у віданні керівництва єпархій.

До середини XIII ст. програма навчання в кафедральних і колегіатських школах включала в себе тривіум – граматику, діалектику, риторiku. У 1267 р. у вроцлавській, 1302 р. в познанській кафедральних школах почали викладати предмети другого, вищого освітнього рівня, що становили *квадривіум* – музику, арифметику, геометрію, астрономію. Разом тривіум і квадривіум охоплювали т.зв. *сім вільних мистецтв*. Не виключено, що елементів квадривіуму з останньої чверті XIII ст. навчали і в ряді інших кафедральних шкіл та в окремих колегіатських школах. Таке часткове викладання його могло мати місце в цих типах шкіл до середини XIII ст. Приходські школи працювали за елементарною програмою, яка зводилася до навчання латинської мови, катехизису, можливо, церковного співу.

Викладання, як і в часи Давньопольської держави, велося переважно латинською мовою. Поступово керівництво церкви почало звертати увагу на необхідність належного знання педагогами польської мови з метою її використання в навчальному процесі. Так, провінційний синод у Ленчиці 1257 р., який проходив під головуванням архієпископа, виносячи рішення про відкриття приходських шкіл, заборонив приймати вчителями німців, “оскільки вони не володіють достатньо польською мовою і не можуть пояснювати польською мовою латинських авторів”. А провінційний синод 1285 р. постановив, що ректорами кафедральних шкіл можуть бути тільки ті, хто добре знає польську мову і вміє викладати нею. Дехто з поляків продовжували своє навчання в італійських і в Паризькому університетах, деякі з них здобували там ступінь магістра вільних мистецтв.

Книги, світські і духовні, надалі писалися тільки латинською мовою. Зі **світської літератури** найвизначнішою пам’яткою була *Польська хроніка Вінцентія Кадлубека*. Виходець з рицарського роду, В. Кадлубек після здобуття шкільної освіти у Польщі навчався в Парижі або Болоньї, де здобув ступінь магістра. Був канцлером при князі Казимирові II Справедливому, за дорученням якого склав свою хроніку; у 1207-1218 рр. – краківським єпископом, а з 1218 р. до своєї смерті (1223) – монахом цистерціанського монастиря в Єнджейові. Хроніка, писана перед 1207 р. на основі хроніки Галла Аноніма, усних свідчень, документів, власних авторських спостережень, складається з чотирьох книг, в яких ідеться про події від найдавніших часів до 1202 р. Цінною є лише розповідь про події після 1113 р., яким завершується хроніка Галла Аноніма, особливо про час правління Казимира II Справедливого. Хроніка свідчить про велику ерудицію В. Кадлубека. Написана образною, вишукано-образною мовою, наскрізь пронизана патріотизмом і релігійністю її автора, вона мала величезний вплив на краківське інтелектуальне середовище, польську історіографію до XV ст., була свого роду посібником з історії Польщі.

Під кінець XIII ст. виникає *Великопольська хроніка* невідомого автора. Вона входить до зводу різних матеріалів, імовірно підготовлених для складання великого історичного твору. Хроніка написана у Познані, ділиться на 164 розділи, які можна розбити на дві частини; перша, менша, заснована на хроніці Вінцентія Кадлубека, друга, незавершена, висвітлює польські події XIII ст., головним чином великопольські. Розповідь у хроніці доведена до 1271 р.

Приблизно тоді ж була створена анонімна *Сілезько-польська хроніка*, в якій головним чином викладаються події в Сілезії у XIII ст. На першу чверть XIII ст. припадає поява *Польської хроніки Дзежви або Межви*, яка значною мірою є результатом переробки хроніки В. Кадлубека, а в частині, що стосується XIII ст., є оригінальною.

XIII ст. вважається золотим віком польського річникарства. З’явилися нові річники, змінився характер порічних записів у них: від сухої реєстрації подій розповідь наблизилася до опису в хроніках. Річники XIII ст. є в основному продовженням *Краківського капітульного річника*, зробленого на основі трьох його копій. Хронологічно перша з них виготовлена у 1120 р. і відома як *Свентокишський річник*. Інші дві копії знято 1190 р. Одна з них стала *Познанським капітульним річником*, другу було зроблено в бенедиктинському монастирі Любіна, що у Великопольщі. Близько 1266 р. і в кінці XIII ст. виготовлені повніші від попередніх копії давнього Краківського капітульного річника, який згодом безслідно зник. Копія кінця XIII ст. поклала початок групі річників, переважно монастирських. У першій половині XIII ст. виникають річники, які не ґрунтуються на копіях Краківського капітульного річника або ж на ньому самому. Спершу таке річникарство з’явилося у Великопольщі, потім – у Сілезії, Мазовії.

З **духовної літератури** найбільше значення мали написані в середині XIII ст. два житія св. Станіслава. Автором одного з них був *Вінцентій із Кельц (Кельчи)*.

Польською мовою складались пісні, що їх співало рицарство перед початком битви. Видатною пам'яткою є рицарська пісня, яка починається зі слів “Богородиця Діва” (“Bogurodzica Dziewica”); дві перші її строфи були відомі в XIII ст. (можливо й раніше), а наступні складені в XIV-XV ст. Найдавніший запис цієї пісні датований 1407 р.; не виключено, що вона відігравала роль гімну.

У XIII ст. зароджується **польська наука**. Найвизначнішим її представником був *Вітелло* (помер 1314 р.) – природознавець, астроном, філософ. Уродженець Сілезії, він свою наукову долю пов'язав з Парижем, де уклав багатотомну працю під назвою *Perspectiva*. У ній узагальнено досягнення в галузі математики й оптики, подано власне розв'язання проблем, що стосуються цих наук. Праця Вітелло набула європейського розголосу і впродовж кількох століть була настільною книгою вчених. Відомо, що з нього черпали матеріал для своїх досліджень Леонардо да Вінчі і Йоганн Кеплер. Магістр *Франко з Польщі* був автором трактата про астрономічний прилад *torquetum*, написаного у Парижі в останній чверті XIII ст.; *Миколай з Кракова* – професор університету в Монпельє, був автором двох медичних трактатів. *Марцін Поляк*, перу якого належить *Історія пап та імператорів*, написав також широко знаний посібник з канонічного права.

Поляки зробили свій внесок у справу пізнання й опису віддалених країн і народів. Так, у подорожі до Монгольської імперії, проведений за дорученням папи Іннокентія IV у 1245-1247 рр. під керівництвом Джованні Плано да Карпіні, взяв участь францисканець *Бенедикт Поляк*.

Близько 1270 р., а можливо дещо пізніше, був здійснений німецькою мовою запис звичаєвого права, що діяло в другій половині XIII ст. на польських землях, які перебували під пануванням Тевтонського ордену. Запис, зроблений для потреб ордену, в літературі звуть *Найдавнішим зводом польського права*, *Правом поляків*, *Польською правдою*, а також *Ельблонзькою книгою*, бо він був виявлений у Ельблонзі. Цей документ зберігся не повністю, до нас дійшли тільки 29 перших його статей. Він містить приписи стосовно судочинства й карного права.

До середини XIII ст. продовжувалося **спорудження храмів** у романському стилі. До найвизначніших сакральних будівель належать кафедральні собори у Вроцлаві, Плоцьку і Влоцлавку, колегіатські костели у Крушвіці, Тумі під Легніцею, Опатові, монастирські костели в Тшемешні, Червінську над Віслою, Стшельні, приходський костел у Вроцлаві.

З тогочасної світської архітектури збереглися лише фрагменти, головним чином тому, що вона була дерев'яною. Так, від вавельського романського замку дійшла до нас зала на 24 стовпах, від легніцької резиденції князя Генрика I Бородатого – окремі частини.

На початку XIII ст. у Польщу став проникати **готичний стиль**, який зародився в середині XII ст. у Франції. Поширився він насамперед в Сілезії, а звідти – у Малопольщі, Великопольщі, Мазовії, Куявії. Іншим шляхом готика дісталася до Західного і Східного Помор'я. Спершу готика заявила про себе окремими елементами у романських будівлях. До останніх належать такі визначні пам'ятки, як цистерціанські костели в Єнджейові, Копшивніці, Сулейові, Вонхоцьку. Згодом готика почала витісняти в архітектурі романський стиль, так що в першій половині XIII ст. з'явилися храми, де вона стала панівною. До них, зокрема, належать костели св. Трійці в Кракові, св. Якуба в Сандомирі, костели в Сончі, Завіхості; тут романський стиль представлений порівняно незначними елементами. З середини XIII ст. готика запанувала безроздільно. Це видно на прикладі кафедрального собору і костелу св. Хреста у Вроцлаві, будівництво яких розпочалось відповідно у 1233 і 1288 рр., а також костелу св. Марії в Кракові, закладеного в кінці XIII ст. Особливо велику увагу спорудженню готичних храмів

приділяли домініканці і францисканці; одні й другі започаткували в Польщі запозичення готичних зразків будівництва. Готичних пам'яток світської архітектури XIII – першої чверті XIV ст. не збереглося, за винятком кріпосних споруд у ряді міст: замки та палаци князів і можних переважно будувалися з дерева. Високі, гострошпильні готичні храми, розраховані на максимальний вияв релігійності віруючих, споруджувалися на основі принципово нових технічних рішень. А вони були можливі при використанні цегли як будівельного матеріалу. Тож готичні храми зводились здебільшого з цегли.

У тісному зв'язку з архітектурою розвивалося **барельєфне литво**. До найдавніших його пам'яток відносяться бронзові двері гнєзненського кафедрального собору, виготовлені у Польщі в 1173-1177 рр. французом або італійцем Петром. На них зображено 18 сцен з життя і мучеництва св. Войцеха. Подібного характеру є двері, виконані в середині XII ст. в Магдебурзі для плоцького кафедрального собору. На них показано князя Болеслава IV Кучерявого з дружиною, плоцького єпископа Александра, трьох майстрів, що ці двері зробили, й сцени зі Старого і Нового Завіту. З невідомих причин вони потрапили не до Плоцька, а до Новгороду Великого, де й дотепер прикрашають вхід до храму св. Софії. Велику цінність становить сучасна згаданим гнєзненським дверям гіпсова плита в підлозі вісліцького колегіатського собору, яка представляє три постаті, що стоячи моляться, напевно, Казимира II Справедливого, його дружини та сина.

Рис.6. Кафедральний собор у Гнєзно (сучасний вигляд після перебудови у XV ст.) та його відомі бронзові двері з барельєфами сцен життя св. Войцеха, відлиті у 1175 р.

Визначною пам'яткою мистецтва є 29 мініатюр, що прикрашають біблію плоцького кафедрального собору. Одна з них зображає під виглядом Давида Болеслава IV Кучерявого, що сидить на троні, а друга – під виглядом Есфіри – княжу дружину з діадемою на голові, у платті візантійського крою, з факелом у руках.